

Kiss Tamás

Modernizáció és népesedés.

A román népesedési diskurzusok a hatvanas évektől az ezredfordulóig

A tanulmány a romániai demográfiai diskurzusok alakulását vizsgálja a hatvanas évektől az ezredfordulóig. Az elemzés a demográfiai átmenet elméletének változásaira összpontosít. Az elmélet középpontjában a társadalmi modernizáció kérdésköre áll. A demográfiai átmenet romániai értelmezésének változását a modernizációra vonatkozó elképzelések átalakulása okozta. A tanulmány ezen keresztül azt vizsgálja, hogy melyek azok a diszciplínán kívüli (politikai, társadalmi) tényezők, amelyek a demográfiai diskurzust meghatározzák. Kiss Tamás szociológus-demográfus, a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) kutatója, az Kutatási és Elemző Osztály felelőse (t.kiss77@rmdsz.ro).

Tanulmányomban a romániai demográfiai diskurzus alakulását vizsgálom a hatvanas évek végétől (a demográfia romániai intézményesedésétől) az ezredfordulóig terjedő időszakban. Ezt a periódust két emblematisz alak, a diszciplína alakulását meghatározó Valdimir Trebici és Vasile Ghețău román demográfusok írásaira támaszkodva tekintem át. Mielőtt azonban ezekre rátérnék, röviden érintem az intézményesült román demográfia előzményeit, illetve azt a népesedéstörténeti kontextust, amely a hatvanas évek második felében a román demográfia intézményesülésének adott keretet.

A ROMÁN DEMOGRÁFIA ELŐZMÉNYEI ÉS AZ INTÉZMÉNYESÜLÉST MEGELŐZŐ NÉPESEDÉSI KONTEXTUS

A HALANDÓSÁG ALAKULÁSA ÉS A NÉPESEDÉSI DISKURZUSOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A mai Románia területére vonatkozó első ismert halandósági tábla az 1930/1932 évi. Az ezt megelőző, 1899/1901-es és 1909/1912-es halandósági táblák az Ó-királyságra vonatkoznak. E halandósági táblák alapján Vasile Ghețău (1978) számította ki a születéskor várható élettartamot.

1. táblázat: Születéskor várható élettartam Romániában 1900–1932 között

	Születéskor várható élettartam	
	Férfiak	Nők
1899/1901	36,1	36,9
1909/1912	39,2	40,1
1930/1932	41,2	42,6

Forrás: Ghețău 1978: 146

A századfordulón az egykori Romániában a teljes népesség születéskor várható átlagos élettartama 36,4 év volt. Ez Nyugat-Európa államaihoz viszonyítva 8–17 éves lemaradást jelentett. Angliában a várható élettartam ekkor 48,2 év, Németországban 44,4 év, míg a legjobb életkilátásokkal jellemezhető Svédországban 54 év volt (Livi-Bacci 1999: 138). Az egykori Magyarországhoz, illetve Erdélyhez viszonyítva a különbség nem volt jelentős. Magyarországon

1900-ban a várható élettartam 37 év körül volt, amely Erdély vonatkozásában ennél gyaníthatóan alacsonyabb értéket jelentett.

2. táblázat: A születéskor várható élettartam változása 1900–1930 között Romániában, Angliában, Németországban, Svédországban és Magyarországon

	Várható élettartam (év)		Javulás 1900–1930 (év)	
	1900	1930	teljes periódus	évente átlagban
Románia	36,4	42	5,6	0,2
Anglia	48,2	60,8	12,6	0,4
Németország	44,4	61,3	16,9	0,6
Svédország	54	63,3	9,3	0,3
Magyarország	37	50	13	0,4

Forrás: Ghețău 1978, Livi-Bacci 1999, Gyáni–Kövér 1998

A népesedési diskurzusok alakulására döntő mértékben hatott, hogy a két világháború közötti periódusban Románia Nyugat-Európához viszonyított lemaradása nem csökkent, hanem jelentős mértékben növekedett. 1930-ra Angliában 60,8, Németországban 61,3, Svédországban pedig 63,3 évre emelkedett a várható élettartam. 1900 és 1930 között Romániában a várható élettartam javulása – akár a periódus egészére, akár évi átlagban nézzük – elmaradt a nyugat-európaiktól, annak ellenére, hogy a kezdő érték is jóval alacsonyabb volt. Ráadásul Románia 1930-ra Magyarországgal szemben is jelentős, 8 éves hátrányba került, ez a hátrány pedig az első világháborút megelőző periódusra tovább növekedett. Magyarországon a várható élettartam 1941-ben elérte az 57 évet (vö. Gyáni–Kövér 1998), míg Romániában – ahol erre vagy ehhez közeli időpontra vonatkozóan nem rendelkezünk halandósági táblával – Vasile Ghețăunak a gyermekhalandóságra, illetve a nyers halandósági rátára alapozott becslése szerint – 1930-hoz képest nem következett be javulás (Ghețău 1978: 143). Vagyis a második világháborúba való belépésük előtt a két ország között a születéskor várható élettartam különbsége 15 év körül volt. A különbség oka az volt, hogy míg Magyarországon az 1920-as évektől megkezdődött a falvakra is kiterjedő egészségügyi rendszer kiépítése, addig Romániában ebben a vonatkozásban a két világháború között gyakorlatilag nem történt előrelépés.

Ezt tudva nem meglepő, hogy Romániában a két világháború között a népesedési kérdés legfőbb neuralgikus pontja a halandóság volt.¹ Ezt állította középpontba mindkét, a témával foglalkozó, egymástól csak részben elkülönülő csoport, a Dimitrie Gusti köré szerveződő szociológusok, illetve a népegészségügyet az eugenetikával összekapcsoló orvosok csoportja.²

Mindkét irányzat figyelme elsősorban a falvakra összpontosult, amelyek az 1930-as népszámlálás szerint az ország lakosságának 78 százalékát tették ki. Szociológiai szempontból a vidéki Románia modernizációs deficittel küzdő térségként jelent meg, és mint ilyen, fő célpontja volt a Bukaresti Iskola társadalmilag elkötelezett, a kutatást a nemzet pedagógiájával összekapcsoló akcionista szociológiájának (sociologia militans). Gusti a Fundația Regală (Királyi

1 A paraszti születéskorlátozás mint probléma a román népesedésről szóló irodalomban is megjelent, de nem vált olyan erőteljes toposszá, mint például a két világháború közötti Magyarországon. Ebben természetesen annak is szerepe volt, hogy a második világháborút megelőzően Romániában a születési együtthatók viszonylag magasak voltak.

2 A két csoport között több kapcsolódási pont létezett. A szociológusok közül maga Dimitrie Gusti is rokonszenvezett az eugenetikával, miniszterként támogatta a kolozsvári eugenetikus Iuliu Moldovant. Az eugenetikus orvosok pedig előszeretettel vettek részt a bukaresti szociológusok falukutató táboraiban (Bucur 2005).

Alapítvány) támogatásával a harmincas években közel ötven településre kiterjedő falukutató programot indított el, amely diákok százait mozgatta meg. Ezeket a nyári táborokat Gusti „társadalmi megfigyelő állomásoknak” (post de informație socială) nevezte. A táborok célja a monografikus faluleírás mellett a népnevelés volt: „Meg kell tanítani a parasztot arra, hogy higiénikusan lakjon, tegye változatosabbá a termelést, szerezze be a szükséges élelmet, jobban főzzön” (Gusti 1976 [1938]: 287).

Gusti demográfiai kérdése elsősorban a nemzeti tragédiaként aposztrofált magas gyermek-halandóság és az elmaradott egészségügyi kultúra összefüggésében tevődött fel. A diákcsapatok feladata az volt, hogy egy „integrális kultúrát” (Gusti i. m.: 286) közvetítsenek a nép felé, amelynek központi elemeit az egészségügyi és gazdasági műveltség képezték.

A szociológusok azonban nem álltak meg a kampányszerű gyógyításnál és népnevelésnél. A szociológiai megismerés ugyanis a társadalompolitikai cselekvést, a parasztság és a falu helyzetének kezelését szolgálta, „hogy átfogó terv szerint meg lehessen szervezni a nemzeti életet” (Gusti i. m.: 278). A szociológusok egészségügyet, oktatást és higiénia érintő átfogó reformelképzeléseiben olyan modernizációs programot kell látnunk, amelynek során az állam specializált intézményei bevonulnak a falvak életébe, ahol addig nem voltak jelen. Gusti szerint a halandóság visszaszorítása érdekében az állandó személyzettel működő állami egészségügyi hálózat kiépítése lett volna a legsürgősebb feladat, amire, mint láttuk, Magyarországon a 1920-as évektől kezdődően került sor. A szociológusok elégedetlenségének oka az volt, hogy Románia a két világháború közt ezt a lépést nem tette meg, így a halandóság a környező országokhoz képest is jóval kedvezőtlenebb volt.

A szociológusok mellett a népegészségügy és a szociális higiénia fele forduló orvosok csoportját kell megemlítenünk. Rajtuk keresztül a „nemzet szociológiája” és „pedagógiája” a „nemzet egészsége” (sănătatea națiunii) jelszóval egészült ki. Ebben a jelszóban a modern egészségügyi stratégia sürgetése a különböző eugenetikai elképzelésekkel ötvöződött, a román nép, illetve az annak „gerincét képező parasztság” biológiai állagának megőrzésére irányuló törekvéssel. A két világháború közötti román eugenetika történetét feldolgozó Maria Bucur (2005) nyomán két dolgot érdemes kiemelni. Egyrészt az eugenetikai mozgalom Romániában – más országokhoz is hasonlóan – nem a modernizáció főáramával szembeni, ahhoz képest marginális irányzatként működött, hanem a modernizációs diskurzus főáramának részeként. Másrészt az eugenetikai mozgalom nem helyezhető el a román szellemi történetben elterjedt modernista–tradicionalista (nyugatos–nem nyugatos stb.) koordinátarendszerben, mi több, ennek a sémának a létjogosultságát kérdőjelezi meg. Az eugenetikusokat (a bukaresti szociológusokhoz hasonlóan) egyszerre jellemezte a modernizáló attitűd, illetve az a szándék, hogy a modernizáció bizonyos károsnak ítélt következményeit elkerüljék.

Az eugenetikusok és a szociológusok népesedési tárgyú írásainak az újraolvasása azért is szükséges, mert ezek egy olyan korszakban születtek, amikor a népesedés kérdése kezdett a román elit figyelmének homlokterébe kerülni. A két világháború között a román értelmiség egyik fő célkitűzése az volt, hogy a népesség adminisztrálását felvállaló, az élettartam, a halandóság fölött „gyámkodó” modern román államot megteremtse, illetve hogy az állam ilyen irányú szerepvállalását kikényszerítse. Az erre vonatkozó elképzelések kontextusa az 1918 utáni (nagy)román nemzetépítés volt, aminek fő törekvése az volt, hogy az újonnan szerzett területek – kiemelten pedig a városi társadalmak – fölött a román etnikai szupremáciát biztosítsa. A helyzetre tökéletesen talál Foucault megjegyzése, miszerint a modern hatalmi technika, a

„szexualitás analitikája” történetileg nem válik szét egy korábbi, attól eltérő logikájú rendszertől, amit a „vér szimbolikájának” nevez (Foucault 1996: 153). Az „az élet felett gyámságot vállaló” igazgatási logika, amivel összefüggésben a népesedés kérdése az állam számára érdekessé válik, modern jelenség, helyenként (vagy általában) azonban a népszaporulat, az élettartam fölötti aggodalom a vér és faj szimbolikájából nyeri erejét.³

AZ EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZER KIÉPÍTÉSE AZ ÖTVENES ÉVEKBEN

Bár az ötvenes-hatvanas években a kommunista hatalom kiszorította a nyilvánosságból a halandóság kérdését problematizáló szociológiai és eugenetikai nyelvezetet, bizonyos értelemben ugyanakkor végrehajtotta az eugenetikusok és a szociológusok által követelt reformokat. A két világháború közötti értelmiségiek fő követelése az volt, hogy az állam modernizációs aktorként vonuljon be a falvak életébe. Ez az ötvenes-hatvanas években történt meg ténylegesen (lásd Oláh 2001, 2005; Gagy 2004, 2005a). Népesedési szempontból döntő, hogy ekkor épült ki egy olyan állandó intézményhálózat (orvosi rendelők hálózata állandó, helyben lakó személyzettel), amely már nemcsak kampányszerűen gyógyított. Az orvos és az orvosi rendelő csak egyik eleme volt annak az új intézményrendszernek, amely a falvak életét átszervezte. Az ötvenes években kezdődött el annak az adminisztratív-értelmiségi rétegnek a kialakulása, amely a rendszer által propagált modernizációs mintát közvetítette a falvak felé.⁴ A népesedéspolitikai szintjén prioritást élvező halandóság, kiváltképp pedig a csecsemőhalandóság visszaszorításában nyilvánvalóan az orvosi rendelőnek jutott a főszerep, de az egészségügyi nevelés terén a falusi értelmiség más csoportjai – elsősorban a pedagógusok – is jelentős szerepet kaptak. Ez a felvilágosítói szerepkör – amelynek a világháború előtt is voltak előképei – volt az, amely sok, elsősorban újonnan képzett értelmiségi számára a kommunista modernizációt az ötvenes-hatvanas években legitimé és vonzóvá tette. A falusi értelmiség számára az ötvenes évek nem (csak) a kollektivizálás, hanem a gyermekhalandóság visszaszorításának az időszaka is volt. Ezen a területen pedig a változás valóban forradalmi volt: az 1947-ben a 200 ezreléket közelítő gyermekhalandóság 1965-re 44,1 ezrelékre csökkent.

A kommunista modernizáció első fázisában, az 1950-es, illetve 1960-as években Románia – több más kelet-európai államhoz hasonlóan – a halandóság visszaszorításában jelentős eredményeket ért el. Azt mondhatjuk, hogy ez volt az a periódus, amikor Románia egy viszonylag rövid idő alatt a premodern halandósági viszonyokat maga mögött hagyta. Ez elsősorban a falvak életében bekövetkezett változásnak volt tulajdonítható. A gyermekhalandóságot, illetve a halálokokat érintő változás nagyrészt olyan, a modern orvostudomány eszközrendszerével viszonylag egyszerűen kezelhető betegségek visszaszorításának volt köszönhető, mint az egyes járványos,⁵ illetve légúti megbetegedések. A hatvanas évek közepére Románia és a fejlett nyugat-európai országok várható élettartama nagymértékben közelített egymáshoz. 1964-re a 15, 2004-es bővítés előtti EU-tagállamok átlagához viszonyítva a várható élettartam különbsége a férfiak tekintetében 1,8, míg a nők tekintetében 2,9 évre csökkent. Ez egyben azt is jelentette, hogy

3 A témával kapcsolatban érdekes Bokor Zsuzsa (2005) írása, aki a kolozsvári prostitúcióra irányuló elemzésén keresztül azt dolgozta fel, miként alakította a román nemzetépítő stratégiákkal összefonódott eugenetikai diskurzus a két világháború között Kolozsvár városi terét.

4 A Maros Magyar Tartományra vonatkozó kutatás tanulmányai közül lásd Bottoni 2005; Novák 2005; Gagy 2005b.

5 Egy sor vakcina bevezetése is erre a periódusra tehető.

a várható élettartam az 1932-es 42 éves értékről 1956-ra 63,17 évre növekedett. A hatvanas évek közepe (az abortusztilalom előtti évek) az a periódus, amikor Romániában az életesélyek a legközelebb álltak a nyugat-európaiakhoz.

A TERMÉKENYSÉG CSÖKKENÉSE 1956 ÉS 1965 KÖZÖTT

A halandóság gyors csökkenése mellett az ötvenes évek második felétől kezdődően a termékenység is meredeken esett. Ez azt eredményezte, hogy – miként azt Ghețău is kimutatta – 1961-ben a termékenység a modern kori Románia történetében először csökkent békeidőben az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá (Ghețău 1981, 1987, 1997).⁶ A női generáció egyszerű újratermelődéséhez szükséges teljes termékenységi arányszám (TFR)⁷ ekkor 2,3 volt. Ehhez képest a TFR 1961-ben 2,17 volt, és értéke 1965–66-ban lecsökkent 1,9-re.

Ezekkel az értékekkel Románia – Magyarországgal együtt – a hatvanas évek közepén Európa legalacsonyabb termékenységu országai közé tartozott. Nyugat-Európában a termékenység ekkor a háború utáni baby-boom folyamánként még jóval az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint fölött volt. A termékenység csökkenése és reprodukciós szint alá esése ebben a periódusban nem jelentkezett tényleges népességfogyásként, azonban a nyers születési arányszám csökkenése is igen látványos volt.

A termékenység ötvenes-hatvanas években bekövetkezett csökkenését több egymással összefüggő tényezővel magyarázza a szakirodalom. Egyrészt a rendszer demográfiai szempontból kulcsfontosságú lépése volt a paraszti gazdaság felszámolása, amely a termelés mellett a generációs reprodukciónak is keretet biztosított (lásd ezzel kapcsolatban Thomas–Znaniecki 2002: 99–115; MacFarlane 1993: 31–65). Másrészt a hagyományos paraszti stratégiák ellehetetlenülésével a falusi családok egyre nagyobb része a hagyományos keretek közül való kilépésben, pontosabban utódaik kiléptetésében látta a státuszreprodukció vagy a mobilitás útját. Ez az utódokba való beruházásban olyan többletköltségeket jelentett, amely számuk redukálása nélkül nem lett volna megvalósítható (Turai 2003). Harmadrészt a nők tömeges munkába állásával radikálisan átalakult a társadalmi nemi rendszer (gender regime).⁸ Ezek mellett a tényezők mellett az abortuszpolitikának volt kulcsszerepe, amely kiemelten fontos a demográfiai diskurzusok szempontjából.

6 Ezt a nettó reprodukciós együttható vagy az egyszerű újratermeléshez szükséges termékenységi együttható (RTFIG) kiszámításával kaphatjuk meg. Ghețău ez utóbbi mutatót használja: $RTFIG = 1/(K_f \times S_m)$, ahol K_f – a nőneműek aránya a csecsemők között, az S_m pedig annak a valószínűsége, hogy az újszülött lány megéri a nők évi átlagos születéskori életkorát. A mutató tehát azt fejezi ki, hogy az adott termékenységi és halandósági viszonyok mellett (mivel a leánycsecsemők aránya gyakorlatilag konstans) hány gyermeket kell egy nőnek megszülnie ahhoz, hogy a termékeny korú női kontingens változatlan számú maradjon.

7 A TFR a 15–49 év közötti nők korszpecifikus termékenységi arányszámainak összege. Azt mutatja meg, hogy hány gyermeke születne átlagosan egy nőnek élete során, amennyiben az adott év (korszpecifikus) termékenységi viszonyai állandósulnának. Tehát ha például a TFR értéke 6, akkor a megfelelő év termékenységi viszonyai mellett egy nő átlagosan 6 gyermeket hozna világra.

8 Ez részben a kommunista ideológiából fakadt, amely a modern kapitalizmus más egyenlőtlenségei mellett a társadalmi nemi rendszerből fakadó egyenlőtlenségeket is fel kívánta számolni. A nők felszabadításának szándéka mellett az volt a fő ok, hogy a rendszer extenzív iparosításba kezdett, ahol a tökehiányt a munkaerő nagymértékű mozgósításával pótolta. Verdery (2001) és Kligman (2000) kiemelik, hogy a nők egyenjogúsítása korántsem volt teljes. Egyrészt elsősorban a „nőies” szektorokban foglalkoztatták őket, másrészt a társadalom továbbra is a tradicionális női szerepeknek (anya, feleség) való megfelelést várta el tőlük, amely a „kettős teher” kialakulásához vezetett.

A sztálini Szovjetunióban 1935-ben abortusztilalmat vezettek be, amit a kommunista hatalomátvétel után Kelet-Európa államai is átvettek (Stloukal 2001). Romániában az abortusz betiltására 1948-ban került sor, a rendeletet azonban korántsem vették annyira komolyan, mint az 1966 utáni periódusban (Kligman 2000: 60). A Szovjetunióban az abortuszt 1955-ben legalizálták, Romániában erre 1956-ban került sor. A liberális abortuszpolitika a desztalinizáció jegyében gyakorlatilag a keleti blokk egészében teret nyert. Románia esetében az erre vonatkozó diskurzusok hiánya arra utal, hogy a termékenység a hatvanas évek második feléig nem került a népesedéspolitika fókuszába, így az abortusszal kapcsolatos szabályozás is más – népesedéspolitikán kívüli – célok függvényében alakult.⁹

A termékenység nagyarányú csökkenése egybeesett az abortusz liberalizálásával, amely azt eredményezte, hogy az abortusz sok korabeli megfigyelő számára a termékenységsökkenés okaként jelent meg.

A demográfiai szakirodalom ma nem az abortuszban látja a termékenységsökkenés okát, viszont kiemeli, hogy a hatvanas évek elejére Kelet-Európában a születéskorlátozás legfontosabb eszközévé vált. Stloukal az abortusz kultúrájáról beszél, amelybe beletartozik a szexuális felvilágosítás elégtelensége, a modern fogamzásgátlási technikákkal szembeni hivatalosan és „tudományosan” táplált bizalmatlanság egyaránt (vö. Stloukal 2001). Romániára ez fokozottan érvényes. Ennek következtében mind az abortusztilalmat megelőzően, mind az 1966–1989 közötti periódus egyes éveiben, illetve a rendszerváltást követően kelet-európai szinten itt volt a legmagasabb az egy élveszületésre jutó abortuszok száma. 1964-ben a mutató értéke elérte a 4-et, amely számszerűen azt jelenti, hogy 278 000 élveszületés mellett 1 112 000 művi abortuszt hajtottak végre. A lakosság a fogamzásgátlás helyett gyakorlatilag teljesen erre hagyatkozott. Természetesen a szexuális kultúra és a fogamzásgátlási szokások tekintetében jelentős különbségek léteztek. Gail Kligman a falu–város különbséget emeli ki (Kligman 2000: 61), amely nem csak a fogamzásgátlási eljárásokra, hanem azok hiányában az abortusz módozataira is kiterjedt (orvosi beavatkozás versus bába). Ehhez a szexuális kultúra regionális eltéréseit tehetjük hozzá, illetve a részben ebből adódó nemzeti különbségeket.

A CEAUȘESCU-RENDSZER NÉPESEDÉSPOLITIKÁJA

A Ceaușescu-féle pronatalista periódust Gail Kligman három szakaszra osztotta, amelyeket a különböző népesedéspolitikai rendeletek határolnak (i. m. 66). Az 1966/770-es dekrétum a lakosság számára váratlanul törvényen kívül helyezte az abortuszt, akkor, amikor az a születéskorlátozás legfontosabb eszköze volt. A rendelet értelmében legálisan abban az esetben lehetett egy terhességet művi úton megszakítani, amennyiben a terhesség vagy a szülés az anya életét veszélyeztette, a szülők közül valamelyik súlyos öröklődő rendellenességben szenvedett, a terhesség nemi erőszak következménye volt, illetve ha az anya elmúlt 45 éves, vagy már legkevesebb négy gyermeket nevelt. Ugyanebben az évben bevezették a gyermektelenségi adót is, amelynek az összege időközben növekedett, és megszigorították a válási procedúrát.

Az 1967-es és 1968-as év népmozgalmi eseményei látszólag igazolták az abortuszpolitikát. A

⁹ Egyesek az abortusz 1956-os liberalizálásában a rendszer privát szférából való kivonulását látják, míg mások szerint az a nő munkaerő mozgósíthatóságát volt hivatott növelni.

88 százalékos növekedés következtében a termékenység ismét a harmincas évek végére jellemző értéket vett fel. 1968-ban a csökkenés nem volt jelentős. Az intézkedés következtében 1967-ben 527 764, 1968-ban pedig 526 091 csecsemő született. Ezek voltak Romániában minden idők legnépesebb generációi. A termékeny korú és a rendelet által érintett 15-45 év közötti nők több mint 30 százaléka szült e két év valamelyikében. Ez az arány az akkor 20-35 év közötti nők esetében 56 százalék volt.

A népesedéspolitika szempontjából a következő fontos momentum az 1973. év. 1969-től a termékenység csökkenni kezdett, 1973-ra pedig, bár még mindig az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint fölött volt, az 1967-es szinthez képest 1/3-dal esett vissza. Bár az abortusztilalomnak döntő szerepe volt abban, hogy a termékenység továbbra is a reprodukciós szint fölött maradt, az 1967/68-as év értékei nem voltak tarthatóak. A lakosság más születéskorlátozó technikákat kezdett alkalmazni, illetve kialakultak az illegális abortuszcsatornák (Kligman 2000: 69).

1973 júniusában az RKP Központi Bizottságának plenáris ülésén Ceaușescu az egészségügyi személyzetet kritizálta, amiért az 1966-os dekrétumot életre hívó népesedéspolitikai célkitűzések nem valósultak meg (lásd Mureșan 2000: 113). Ezt követően 1974-ben módosították a dekrétum végrehajtását szabályozó mellékletet. A módosítás a törvény végrehajtásában kulcsszerepet játszó, az állami adminisztráció és a lakosság között közvetítő egészségügyi személyzet ellenőrzését fokozta. Kligman ezt a folyamatot a represszió medikalizálódásának nevezi. Az ellenőrzés ugyanakkor a hetvenes években pozitív szociálpolitikai ösztönzőkkel társult, amelyek a nyolcvanas évekre az ország gazdasági prosperitásával együtt enyésztek el.

A harmadik korszakot Kligman 1984-től számítja. Ekkorra az életszínvonal látványos visszaesésével párhuzamosan a termékenység is a reprodukciós szint alá csökkent. A korszak a népesedéspolitika terén is az elnyomás kiteljesedését hozta magával. 1985-ben az abortusztilalmat megszigorították: a legális abortusz korhatárát, amit 1972-ben leszállítottak 40 évre, ekkor ismét 45-re emelték, illetve az eredeti négy helyett ezután öt gyermekem felül engedélyezték. Kligman a törvényi szigorításnál lényegesebbnek tartja az olyan, az egészségügyi személyzet feletti újabb ellenőrzési technikák kidolgozását, mint az egészségügyi körzetek számára kötelező keretszámok, a nők számára kötelező orvosi szűrések egyes termelőegységekben, amelyek keretén belül – sokszor az érintettek tudta nélkül – terhességet végeztek (Kligman 2000: 109–112). A végletekig vitt represszív intézkedésekkel 1989-ig sikerült az egyszerű reprodukcióhoz szükséges érték fölött tartani a termékenységet.

IDŐSOROK ÉS MUTATÓK

Az alábbiakban azt próbálom meg körüljárni, hogy a népesedési folyamatok a különböző időpontokban milyen konkrét adatsorokon keresztül jelentek meg a román demográfiai irodalomban. Ennek a szintnek döntő jelentősége van. Amennyiben ugyanis egy külső nézőpontból igaz, hogy a demográfiai narratívák a számokra épülnek, akkor belülről a dolog úgy fest, hogy a demográfus (időben és társadalmi térben egyaránt) addig lát, ameddig az adatai elérnek. A népesedési narratívák története pedig ebből a belső nézőpontból adottságtörténet,¹⁰ amit a megfelelő adatok megléte vagy hiánya határoz meg.

¹⁰ Varga E. Árpádnak köszönöm, hogy erre ráirányította a figyelmem.

Az adatsorok és mutatók elemzésekor a politikai erőcentrum és demográfia viszonyára fogok fókuszálni. Amellett, hogy megnézem, hogy a demográfusok a népesedést milyen mutatókon keresztül vizsgálták, megpróbálom a hipotézisek szintjén végiggondolni, hogy a népesedéspolitikai döntéshozók milyen adatsorokból indultak ki. Hangsúlyoznom kell, hogy ez utóbbira vonatkozóan a hipotézisek szintjén maradok, ugyanis a kutatás során csak a nyilvánosan megjelent tanulmányokat vizsgáltam. Azt, hogy a döntések előkészítésében és indoklásában ténylegesen milyen adatsorok jelentek meg, levéltári kutatások alapján lehetne kideríteni, erre azonban jelen vizsgálat során nem volt lehetőségem.

Alaphipotézisem, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a demográfusok és a döntéshozók ugyanazon demográfiai adatsorokon keresztül értelmezték a népesedési folyamatokat. A későbbiekben azonban a nézőpontok szétváltak, és ez nem csak abban nyilvánult meg, hogy a demográfusok más sémák szerint értelmezték a folyamatokat, hanem abban is, hogy ezt másfajta mutatók alapján tették. A demográfusok minél inkább kiszorultak a népesedéspolitikai irányításából, modelljeik annál bonyolultabbá váltak.¹¹

A hatvanas évek közepén-végén az abortusztörvény megalapozásában döntő szerepe lehetett a differenciált termékenységi együttthatóknak, elsősorban a teljes termékenységi arányszámnak (TFR). A hatvanas évek végén, annak ellenére, hogy a termékenység az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá csökkent, nem következett be tényleges népességfogyás. A reprodukció elégtelenségét a differenciált termékenységi mutatók segítségével lehetett kimutatni. Ilyen mutatókat naptári éves bontásban a román Statisztikai Hivatal 1956-tól közölt (ebben az évben oldották fel az 1948-ban bevezetett abortusztilalmat). A korcsoportos és teljes termékenységi együttthatók bekerülése a statisztikai adatszolgáltatás rendszerébe az intézményes pozíciót javítani igyekvő demográfus szakma számára óriási előrelépést jelenthetett. A diszciplína társadalmi hasznosságát pedig mi sem bizonyíthatja jobban, mint hogy e mutatók segítségével sikerült rámutatni a hosszabb távon várható népességsökkenésre.

A termékenységi adatsor időbeli kiterjedését tekintve legmarkánsabban a TFR 1956 és 1966 közötti meredek csökkenése jelenhetett meg, annak ellenére, hogy 1962-ben napvilágot láttak Retegan retrospektív számításai az általános termékenységi együttthatóra (GFR)¹² vonatkozóan. Ez a mutató a TFR-hez viszonyítva kevésbé plasztikus.¹³ Nem tartom valószínűnek, hogy az ekkor a demográfusokkal még intenzíven konzultáló döntéshozók a termékenység vonatkozásában hosszabb távú idősorokban gondolkodtak volna. Mint azt nemsokára Trebici-nek a demográfiai átmenetre vonatkozó első értelmezéséből is látni fogjuk, ekkor még a demográfusokat sem nagyon érdekelték az második világháborút megelőző népesedési folyamatok (Trebici 1978). Ez utóbbi periódus a kilencvenes években értékelődött fel, és lényegében ekkor rekonstruálták visszafelé a termékenységi adatokat (Ghețău 1997).¹⁴ Az végképp távol állhatott a döntéshozók korabeli értelmezésétől, hogy – miként azt Ghețău 1997-es közlése is mutatja – az 1956–1966 közötti periódus termékenységsökkenését egy hosszú távú folyamat fázisaként interpretálják.

11 A népesedéspolitikai döntéshozatal változásairól lásd Kligman 2000.

12 GFR – az ezer termékenykorú nőre eső élveszületések számát mutatja meg egy naptári évről vonatkozóan. Retegan (1962) az 1900–1956 közötti periódusra, az ország mai területére vonatkoztatva publikálta az adatsort. Ghețău (1997) ezekre hagyatkozva csak a rendszerváltást követően rekonstruálta a teljes termékenységi arányszámot.

13 A TFR alapján kimondható volt, hogy a termékenység akkori szintjének stabilizálódása vagy romlása távlatilag népességfogyáshoz vezet. Ehhez képest az egy termékenykorú nőre jutó születések száma kevésbé képszerű.

14 Ezt a következő fejezetben ismertettem részletesen.

A termékenységsökkenés rövid távú, jószerével tízéves periódusra vonatkozó adatsor alapján történő értelmezése kedvezett azoknak a nézeteknek, amelyek a folyamat fő okaként az abortusz liberális szabályozását nevezték meg. Vasile Ghețau a romániai demográfiai átmenetet átpozicionáló (nemsokára részletesen is szóba kerülő) 1997-es tanulmányában is amellet érvelt, hogy a termékenység vonatkozásában 1956-ot a román demográfiai átmenet fordulópontjának lehet tekinteni. Szerinte a termékenység 1956-ig a rá vonatkozó explicit politikai intencióktól függetlenül alakult, úgymond a modernizáció „tisztá” (gazdasági és társadalmi) hatásai befolyásolták.

Amellet érvel ugyanis, hogy az abortusz liberalizációjának, amit szerinte nem népesedéspolitikai célkitűzések motiváltak, váratlan hatása volt a népesedésre, ugyanis „a termékenység csökkenését elősegítő tényezők jelen voltak és halmozódtak, de megbízható fogamzásgátló technikák hiányában nem konkretizálódhattak” (Ghețau 1997: 8). Így szerinte az abortusz, ha nem is tekinthető a termékenységsökkenés okának, mégis több volt a születéskorlátozás elérésére szolgáló pusztá eszköznél.¹⁵

A demográfusok és a politikai centrum közötti távolság növekedése, amely a hetvenes évek második felétől kezdődött, jól végigkövethető a demográfiai mutatók szintjén. A kezdeti periódusban a döntéshozók népesedési folyamatokról alkotott képében a termékenységi mutatóknak lehetett szerepük. Ezt azonban nem szabad túlértékelnünk. Úgy tűnik ugyanis, hogy a politikai centrum az 1966–1989 közötti periódus egészében, ráadásul időben fokozódó mértékben nyers mutatószámokban gondolkodott. A reprodukciót illető „tervszámokat” nem teljes termékenységi arányszámban, hanem a népesség demográfiai jellemzőitől (a szülőképes nők számától, korösszetételétől) elvonatkoztató éves nyers születési arányszámban adta meg: a 20 ezrelékes születési arányszám egyfajta visszatérő motívum volt (vö. Kligman 2000).

A demográfusok és a népesedéspolitika által használt mutatók távolodásával párhuzamosan a demográfusok kiszorultak a népesedéspolitikai döntéshozatalból. A hetvenes évek közepétől a rendszer „liberális” korszakának lecsengésével párhuzamosan átstrukturálódott a népesedéspolitika is. A CND [Comisia Națională de Demografie – Nemzeti Demográfiai Bizottság] helyét – amelynek Trebici is tagja volt – a népesedéspolitika alakításának központjában fokozatosan a CSS [Consiliul Sanitar Superior – Legfelsőbb Egészségügyi Tanács] vette át. Ettől a periódustól kezdve a népesedéspolitika egyre inkább abortuszpolitikává alakult. A pozitív ösztönzők háttérbe szorultak a büntetőjogi eszközökkel szemben (Kligman 2000: 105–112). Ilyen körülmények között a demográfusok társadalommérnöki tudására és elkötelezettségére már nem volt szükség. A demográfusok eközben egyre árnyaltabb és matematikailag egyre kifinomultabb elemzésekkel álltak elő.

A népesedéspolitika deklarált célja az volt, hogy a reprodukciós magatartást a családdal és gyermekvállalással kapcsolatos mentalitásokon keresztül változtassa meg. A szakirodalom szerint a hatvanas évek közepére kialakult domináns reprodukciós modellt a korai házasságkötés¹⁶ és

15 Abban egyetérthetünk Ghețauval, hogy a kommunista modernizáció első periódusában – az 1948–1955 közötti abortusztilalom ellenére – a pronatalista célok nem voltak hangsúlyosak. Ennek világos jele, hogy ekkor a termékenység köré szerveződő népesedési diskurzusok gyakorlatilag hiányoztak. Az viszont – ha a logikai érvek szintjén maradunk – teljesen homályos, hogy az 1948–1955 és az 1956–1966 közötti periódust mi alapján különbözteti meg, ugyanis mindkét periódusra igaz, amit Ghețau a liberális abortusztörvénnyel kapcsolatban mond, hogy a reprodukció kereteit befolyásoló törvénykezés, bár elsődlegesen nem népesedéspolitikai célzattal született, befolyásolta a folyamatokat.

16 Az 1966-os népszámlálás szerint a 25-29 éves női korosztályban a hajadon nők aránya 7,9 százalék volt.

a házasság első éveiben világra hozott két gyermek jellemezte. Ezt a reprodukciós modellt a demográfusok nem pusztán statisztikai átlagnak tekintették, hanem olyan kulturális mintának, amely a családtervezéssel és gyermekvállalással kapcsolatos elképzeléseket és a hosszabb távú életstratégiákat (habitusokat) alakítja.¹⁷ Azt mondhatjuk, hogy a második világháború után Romániában a reprodukciós modell átalakulása során a befejezett termékenység elsősorban az idősebb korban történő gyermekvállalás kiesésén keresztül csökkent. Eközben a korai és „kvázi-univerzális” házasságkötés gyakorlatilag nem módosult, a termékeny életszakasz első felének termékenységi arányszámai pedig kis mértékben módosultak¹⁸ (vö. Ghețau 1981, 1987, 1997; Trebici–Ghinoiu 1986; Kligman 2000).

A Ceaușescu-féle népesedéspolitika – amennyiben reprodukciós modellben és nem éves nyers arányszámokban gondolkodott – a *tradicionális reprodukciós modell*hez való visszatérést propagálta. Vagyis a hatvanas évekre kialakult modellben pozitív elemként jelölte meg a korai házasságkötést és az első szülés korai időpontját, miközben helytelenítette, hogy a családok nem vállalnak harmadik, negyedik gyermeket.

A népesedéspolitikai gyakorlatot azonban, mint arról szó esett, erős voluntarizmus jellemezte. A döntéshozók nem annyira reprodukciós modellekben, mint éves nyers születési arányszámokban gondolkodtak. Vasile Ghețau és Vladimir Trebici elemzéseiben a reprodukciós modell fogalma a népesedési döntéshozatalból való kiszorulással párhuzamosan értékelődött fel. Trebici esetében a *családi életciklus* fogalma játszott kulcsszerepet, míg Ghețau a *longitudinális termékenységvizsgálat* szükségességét hangsúlyozta. Az empirikus elemzések tekintetében – lévén, hogy a nemzetközi demográfiai gyakorlatban többet használt, matematikailag jobban kidolgozott eljárásról van szó – Ghețau longitudinális megközelítése bizonyult gyümölcsözőbbnek.

Ghețau mellett érvelt, hogy a gyermekvállalással kapcsolatos egyéni döntések – amelyek eredője a termékenységi arányszám – a valóságban is *longitudinálisan* jelentkeznek. Ha a reprodukciós modellt olyan keretként (mintaként) értelmezzük, amely a különböző történeti és strukturális tényezők által befolyásolt hosszú távú életstratégiáknak ad irányt, akkor az valóban egy-egy kohorsz reprodukzív viselkedésének hosszabb távú megfigyelésén keresztül vizsgálható. Az így megragadható hosszú távú stratégiáknak a naptári éves termékenységi együtthatók csupán szegmentumai. Ebből a perspektívából azt kell kiemelnünk, ahogy ezek a hosszú távú stratégiák ütköztek a törvénykezés konjunkturális hatásával. Ghețau számára a kérdés úgy vetődött fel, hogy a törvénykezés (illetve a népesedéspolitika) képes-e arra, hogy megváltoztassa a reprodukciós modellt. A válasza a vizsgálat előrehaladtával egyre inkább a „nem” irányába tolódott el. 1981-ben (a hetvenes évekkel bezáródó folyamatokat vizsgálva) még lehetségesnek találta a modell kis mértékű változását.

1987-es (a nyolcvanas évek elejének adatait feldolgozó) tanulmányában azonban a szerző már kijelenti, hogy a lakosság gyakorlatilag ellenőrzése alá vonta saját termékenységi magatartását, és a hatvanas évek végéhez hasonló reprodukciós modellt működtetett. Így a longitudinális

17 Ezt a kétgyermekes modellt a szocialista Romániában valóban egy domináns és expanzív modellnek tekinthetjük, bár természetesen soha nem volt kizárólagos modell. Kligman például arról beszél, hogy fővárosi értelmiségi párok számára a két gyermek helyett az egy gyermek világhozatala volt a követendő életstratégia, amelyet a korai házasságkötést követően szintén a házasság első éveire terveztek be. Másrészt a reprodukciós modell tekintetében – főként a falusi lakosság körében – regionálisan is jelentékenyek voltak az eltérések, nem csak a nagyobb történelmileg kialakult tájegységek, hanem ennél kisebb területi egységek viszonylatában is.

18 1989 óta egy ettől alapjaiban különböző trend érvényesül. A termékeny életszakasz első felében vállalt gyermekek száma és aránya csökken, ezzel párhuzamosan kitolódik az első gyermekvállalás időpontja.

vizsgálat előtérbe állításával – amely elsősorban természetesen a demográfiai elemzés eszköze volt – Gheșău (burkoltan) a népesedéspolitikával szembeni kritikájának adott hangot.

A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET SZÍNEVÁLTOZÁSAI ROMÁNIÁBAN

A demográfiában szigorú diszciplináris szabályok szerint épülnek fel a legitim népesedési narratívák. Ebben, mint azt az előbbi alfejezetben láttuk, döntő szerepe van a matematikai apparátus helyes használatának. A következőkben amellet fogok érvelni, hogy az egzakt módszertan ellenére a népesedési narratívákön markáns nyomot hagynak a diszciplinán kívüli elemek, nevezetesen az a diskurzív és politikai környezet, amelyben a demográfus dolgozik.

Az alfejezet központjába állított szövegek Vladimir Trebici és Vasile Gheșău különböző időpontokban készült tanulmányai. Az ezekben megjelenő narratívák közös sajátossága, hogy a *demográfiai átmenet elméletére* támaszkodva írják le a romániai népesedési folyamatokat.

A ROMÁN DEMOGRÁFIA INTÉZMÉNYESÉDÉSE A HATVANAS ÉVEKTŐL

Romániában a demográfia professzionalizálódása és nemzetközi standardokhoz való felzárkózása a hatvanas évek közepén kezdődött el, ez a folyamat pedig összefüggött a diszciplína akadémiai státusával is. Vladimir Trebici egy, a kilencvenes évek közepén, halála előtt publikált visszaemlékezésében azt írja, hogy „a hetvenes évektől kezdődött el a demográfiában a nyelvezet »deruszifikálása«, a francia terminológia előtérbe kerülése”. (Trebici 1996: 14). Mindez a Ceaușescu hatalomra kerülésével párhuzamos kultúrpolitikai váltáshoz kapcsolódott, amely egyszerre hozott magával (ideiglenes) liberalizációt és erősítette meg a szovjet mintával szemben az „autochton” (harmadik utas) román modernizációs kísérlet vízióját. A nyugati kapcsolatok és referenciák ennek során (relatíve és részben ideiglenesen) felértékelődtek. A társadalomtudományos szféra ebben az időben szerveződött újjá, szakítva az addigi szovjet mintájú akadémiai rendszerrel. Ez azt jelentette, hogy egy sor diszciplináris címke (például szociológia, pszichológia) újra legitimé vált. A demográfia ekkor alapozhatta meg a „társadalomstatisztikával” szembeni autonómiáját is.¹⁹

Az új diszciplína – szoros összefüggésben a Ceaușescu hatalomra kerülésével járó népesedéspolitikai váltással – az újonnan induló társadalomtudományok között kitüntetett helyzetbe került. A külfölddel (Nyugattal) való szakmai kapcsolattartás a hetvenes években ezen a területen volt a leginkább lehetséges, amelyhez az 1974-ben Bukarestben megtartott Világnépesedési Konferencia és az ENSZ Bukarestben működő Demográfiai Kutatóközpontja (CEDOR) is hozzájárult. Bár nemzetközi szinten korántsem vívta ki azt az elismertséget, amit a harmincas években a Bukaresti Szociológia Iskola, a hetvenes években kétségkívül a demográfia volt az a társadalomtudomány, amelyre a legjobban figyelt a Nyugat. Ehhez a román demográfusok szakmai teljesítményén kívül az is hozzájárult, hogy az országot a népesedéstudomány egyfajta kutatólaboratóriumának tekintették, ahol a népesedéspolitikai intézkedések hatékonysága tesztelhető volt.

A nyolcvanas évekig intenzív szakmai kapcsolatokat ápoló román demográfia számára – annak ellenére, hogy a Ceaușescu-rendszer pronatalista népesedéspolitikáját a szakirodalom sokszor

19 Trebici 1966-os *Demografia și statistica demografică* (Demográfia és népesedéssziszatistika) című tanulmánya egyfajta alapító írás.

úgy emlegeti, mint amely „nem számolt a demográfiai átmenet törvényszerűségeiből adódó belátásokkal” (Kligman 2000) – a demográfiai átmenet elmélete alapvető referenciaként szolgált. Az elmélet tartalma, a demográfiai átmenet román olvasatai azonban időben nagymértékben változtak.

A NÉPESEDÉS MINT IRÁNYÍTOTT KIBERNETIKAI RENDSZER

A demográfiai átmenet elméletének Romániára való első adaptációját Trebici egyik, 1978-ban megjelent cikke alapján rekonstruáltam. A tanulmány fogalmi magvát képező *kibernetikai metafora* azonban minden bizonnyal még a hatvanas évek végéről, a hetvenes évek elejéről (az 1966-os népesedéspolitikai váltást követő időszakból) származik. A cikkben Trebici a rendszerelméleti terminológia népesedéstudományon belüli meghonosítását javasolja. A népesedést egy viszonylagos autonómiával – demográfiai inerciával – rendelkező társadalmi (al)rendszerként határozza meg, amely egyrészt *állapotváltozók* (korstruktúra), másrészt a *kimeneti és bementi értékek* (születések, halálozások) alapján jellemezhető. A népesség mint kibernetikai rendszer az adaptáció képességével rendelkezik. A demográfiai átmenetet (a modernizációt) olyan folyamatként írja le, amelyen keresztül a népesedés önszabályzó rendszerből ellenőrzött rendszerre alakul:

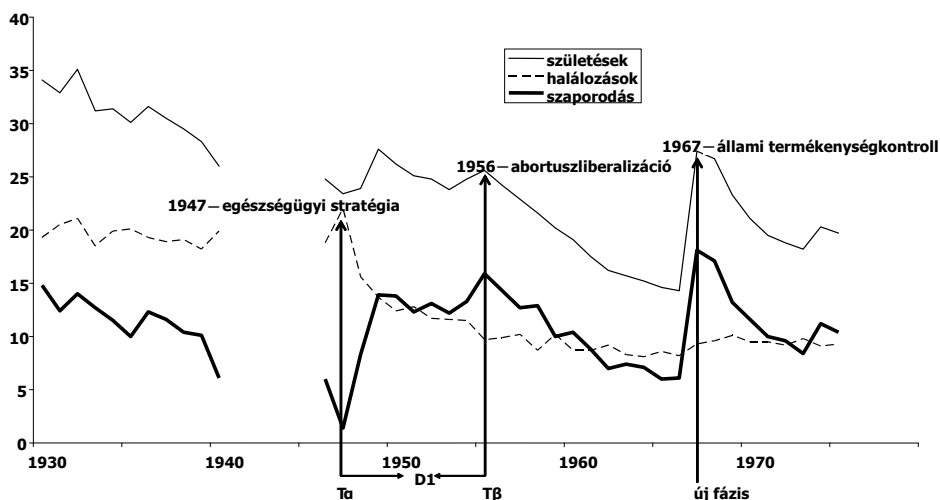
„A kibernetika egyik alapproblémája az ellenőrzéshez, az ellenőrzött rendszerek kérdéséhez kapcsolódik. A népesség egy ellenőrzött rendszer; a népesedéspolitika szempontjából különösen fontos, hogy [az állam] megtalálja-e azokat a módozatokat, amelyeken keresztül az adott rendszerrel kapcsolatos céljait érvényesítheti.” (Trebici 1978: 338)

A modernizáció folyamán az állam, amely itt a modernizációs folyamat egyértelmű aktora, elsőként a halandóságot vonja ellenőrzése alá, befolyásolva a kimeneti értéket, amit a termékenység kontrollja követ. A termékenység kontrollja alatt Trebici ebben a tanulmányában nem individuális kontrollt, hanem explicit népesedéspolitikát ért. Az átmenet előtti időszakban tehát a népesség önszabályozó rendszernek tekinthető, amely a külső körülmények változására a halandóság és a termékenység ingadozásával reagál. Az átmenet első fázisában a halálozást befolyásoló egészségügyi stratégiák kidolgozásán van a hangsúly, amelyeken keresztül a halandóság ellenőrzés alá vonható, a harmadik fázisban pedig a termékenységet befolyásoló népesedéspolitikának is meg kell jelennie. Ez – Trebici szerint – nem pusztán a rendszer egyensúlyi állapotának újfajta helyreállítását jelenti, hanem lehetővé teszi a környezet állapotváltozásával számoló távlati racionális adaptációt is.

De hogyan zajlott le Románia esetében ez a folyamat? A natalitás és a mortalitás párhuzamos csökkenése – mondja 1978-ban Trebici – a két világháború között kezdődött meg. Ekkor azonban még a halandóság, különösen a gyermekhalandóság olyannyira magas volt, hogy semmi esetre sem beszélhetünk a modern viszonyokra jellemző, ellenőrzött halandóságról. A háború után a halandóság visszaszorítása képezte a népesedéspolitika elsőrendű prioritását.

1947–1955 (az 1. ábrán: T α -T β) között a halandóság gyors csökkenése egy viszonylag magas születésszám mellett ment végbe – ezt a periódust (D1) nevezi Trebici „kis demográfiai robbanásnak” (*mica explozie demografică*) (i. m. 1978: 340). 1956 után a liberális abortuszpolitika következtében a születésszám meredeken, a halandóságnál gyorsabban csökkent, amelynek következtében a természetes szaporulat megcsappant. 1967-ben azzal, hogy az állam a termékenységet is kontroll alá vonta, új fázis kezdődött.

1. ábra: A demográfiai átmenet Romániában Trebici 1978-as tanulmánya alapján

Forrás: Trebici 1978

Trebici-nek a demográfiai átmenetre vonatkozó értelmezésével kapcsolatban három dolgot érdemes kiemelni:

(1) *Az államhatalom mint a modernizáció motorja.* A demográfiai átmenet az államhatalom népesedési folyamatok fölött kiteljesedő kontrolljaként jelenik meg. A termékenység vonatkozásában különösen látványos, hogy egyrészt nem individuális, hanem állami kontrollról van szó, másrészt pedig a szükségszerű termékenységszökkenés – a demográfiai átmenet nemzetközi szcénán forgalomban lévő megfogalmazásaival szemben – nem jelenik meg. Ezek az elemek a korabeli Romániában forgalomban lévő társadalomtudományos modernizációértelmezésből következnek. Ebben az értelmezésben a „jövőbeli gazdasági-társadalmi folyamatok szempontjából ésszerű” (Trebici 1978: 341) demográfiai mutatószámokat tervező és érvényre juttató államhatalom a racionalitás társadalmi helyeként jelenik meg. Vagy megfordítva: a modernizáció motorjaként tételezett racionalitás egy monopolisztikus hatalmi erőterben létrejövő projektben lelhető fel.

Mindez egyrészt a román társadalomtudományos értelmiség domináns szerepfelfogásához kapcsolódik, amely olyan modernizációban gondolkodott, amelynek egyértelmű letéteményese a hatalmi elit, a társadalomtudós számára pedig – „normális körülmények között” – egyfajta társadalommérnöki szerepkör kínálkozik (Lőrincz D. 2002). Ezt a szerepfelfogást a demográfia közpolitika és tudomány közötti szemléletmódja is erősíti. Azt mondhatjuk, hogy a társadalomtudományok általában érdekeltek a társadalom ésszerűbbé tételében, modernizálásában. Ennek egyik kézenfekvő útja, ha a társadalomkutató a „társadalom mérnöke” lesz, és a hatalmi projektek racionalissá tételébe investál. A makroperspektívában gondolkodó társadalomkutatók hajlamosak ezt az utat favorizálni. Eközben maguk is átvesznek valamit a döntéshozói ágazat adminisztratív-hatalmi nézőpontjából. A demográfia erre más területeknél is hajlamosabb.

A hetvenes évek Romániájában egyértelműen ez a társadalomtudományos szerepfelfogás

volt domináns, vagyis a szociológus azt tekintette fő feladatának, hogy tudásán és módszerein keresztül a hatalmi centrumot „világosítsa fel”. Ehhez két dolog járult hozzá: egyrészt a hatvanas évek végén/hetvenes évek elején a korszakban valóban érezhető társadalomszervezési tendencia, a gazdaság viszonylagos racionalizációja iránti igény, amely a társadalommérnöki szerepkört és az ezzel járó modernizációs ethoszt felértékelte, valamint az, hogy ez a folyamat – amint azt a két világháború közötti, a falvak modernizációját sürgető akcionista bukaresti szociológusok kapcsán már említettük – egy, a román társadalomtudományos értelmiség számára mindig is kézenfekvő szerepfelfogást erősített meg.²⁰

(2) *Modernizációs optimizmus.* Amellett, hogy a demográfiai átmenet Trebici-féle értelmezésében kulcsszerepet kap az államhatalom, külön ki kell emelnünk azt is, hogy a teoretikus szempontból kétségtelenül legérzékenyebb román demográfus a hetvenes években (bizonyára leginkább az évtized legelején) elképzelhetőnek tartotta, hogy a reprodukció ténylegesen egy, az állam által monopolisztikusan uralt hatalmi erőterben alakuljon. Ezen a ponton – mivel ez a továbbiak megértését is megkönnyíti – érdemes (ha nagyon vázlatosan is) felleltározni, hogy miben tér el Trebici modernizációértelmezése a Michel Foucault-étól, és miben hasonlít ahhoz. Foucault itt azért érdekes számunkra, mert ő is kiemeli, hogy a modernizáció során az állam ellenőrzése kiterjed a halandósági és termékenységi viszonyokra (vö. Foucault 1992, 1996). Más szavakkal: a népesedés az élet felett gyámságot vállaló, pásztori hatalom érdeklődésének homlokterébe kerül.²¹ A hatalom és a modernizáció viszonyának Foucault-féle felfogása azonban radikálisan különbözik a Trebici-nél megjelenő reprezentációtól. Foucault az alatt, hogy a népesedés kérdésköre a hatalom látókörébe kerül, egy stratégiai játéktér kinyílását érti, amelyben azonban korántsem érvényesül egyetlen hatalmi centrum monopolisztikus uralma. Trebici demográfiai átmenetről való értelmezéséből azonban árad a hetvenes évek elejének modernizációs optimizmusa. Ez a népesedéstudományban azt a hitet jelentette, hogy az állam valóban képes a népesedési folyamatok egyoldalú, racionális kontrolljára.

(3) *A nemzetállami szint prioritása.* Végül érdemes a nemzetállami szint prioritását kiemelni. Trebici szerint a rendszerként felfogott országos népesség (népesedés) területi (regionális) és társadalmi szempontból tagolt, vagyis alsóbb szintű (al)rendszerekre bontható, ugyanakkor maga is magasabb szintű regionális népesedési rendszerek része (lásd erről bővebben Trebici–Ghinoiu 1986). A nemzetállami szintnél alacsonyabb népesedési rendszernek tekinthető például a történelmi régiók, a városi vagy a falusi lakosság népesedése. Magasabb szintű az európai népesedés vagy a világnépesedés. Trebici amikor népesedési rendszerről beszél, akkor e mögött mindigen valamilyen sajátos, kulturálisan meghatározott reprodukciós mintát feltételez.²²

20 A hatvanas évek végén újrainduló román társadalomkutatás nem eszmileg kapcsolódott a harmincas évek szociológiájához. Több, a Gusti-iskolához kötődő kutató újrakezdte vagy fokozta tudományos aktivitását.

21 „Megszületik az az orvosi és egyben politikai vállalkozás, amely azt tűzi ki maga elé, hogy megszervezze a házasságok, a születések és élettartamok állami irányítását; a nemiségnek és a népszaporulatnak egyaránt meg kell legyen a maga közigazgatása.” (Foucault 1996: 122); „A második [vagyis a népesség biopolitikája] valamivel később, a 18. század közepe táján alakul ki [...] tekintettel a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, az egészségre, az élettartamra, illetve mindazokra a körülményekre, amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában. A hatalom tehát mindinkább számításba veszi ezeket a jelenségeket, megpróbálja szabályozni, ellenőrizni őket.” (Foucault 1996: 143)

22 Vagyis, mint már mondtuk, például a szőke hajú romániai magyarok vagy a román mérnökök népesedéséről ugyan beszélhetünk, de ennek nincs semmilyen tétje.

A különböző szintű rendszerek közül a nemzetállami szint a modernizációs folyamat során emelkedik ki, amikor a népesedés irányított kibernetikai rendszerré válik, ugyanis ezen a szinten valósul meg a rendszer kontrollja. Románia egyébként az 1974-es Népesedési Világkonferencián is, amikor a nyugati országok által szorgalmazott, a harmadik világra kiterjedő globális antinatalista népesedéspolitikával szemben az egyes államok szuverenitását hangsúlyozta, ezt az álláspontot képviselte.

Ehhez kapcsolódik az is, hogy a román demográfus ekkor szembetűnően nem volt receptív a demográfiai átmenet területi tipologizálására, illetve a geopolitikai szempontokra. Trebici Romániát – hasonlóan ahhoz, ahogy a román demográfusok az említett népesedési világkonferencián jellemezték – *a fejlődő országok* közé sorolta. A román demográfia ekkor még láthatóan nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy a demográfiai átmenet különböző fázisainak időpontjai Romániát egy modernizációs lejtőn pozicionálták. A rendszerrel együtt Trebici ekkor egy belső erőforrásokra támaszkodó, autochton modernizációban gondolkodott, és még hitt ennek sikerében. Románia ebben az értelmezésben nem szorult arra, hogy magát más nemzetek modernizációs fokához mérje.

ROMÁNIA KEZDETI HELYE A TERÜLETI TIPOLÓGIÁKBAN

A hetvenes évek közepétől, végétől a reprodukciós magatartást alakító hatalmi játéktér monopolisztikus struktúráját tételező modernizációs optimizmus fokozatosan megcsappant. Ez a képzet a demográfusok szemében két tényező miatt vesztette el a hitelét:

(1) Egyrészt, mint azt már többször érintettük, a demográfusok kiszorultak a népesedéspolitikai döntéshozatalból, amikor a rendszer „liberális” korszakának lecsengésével a népesedéspolitika hangsúlyai a büntetőjogi eszközök fele tolódtak el. Ilyen körülmények között a demográfusok társadalommérnöki tudására már valójában nem volt szükség. Ezzel függött össze, hogy a nyolcvanas években Ghețau a magas fokon matematizált, az adminisztratív ágazat igényeitől egyre távolabb kerülő elemzések fele fordult. Trebici ezzel szemben egyre gyakrabban foglalkozott a népesedés helyett a népesedéstudománnyal. Reflexív tanulmányok sorában foglalkozott a diszciplína romániai történetével, határaival és társadalmi funkcióival. Ezek között egy sor olyan tanulmányt jelentetett meg, amelyben hitet tett a társadalommérnöki szerepkör mellett (Trebici 1981, 1988, 1989, 1990). Emellett azonban arra mutatott rá, hogy a körülmények immár „nem normálisak”, ennek következtében a vele szemben egyébként legitim módon megformálható elvárásoknak a román demográfia nem tud megfelelni:

„Végső soron bármely tudomány – kiváltképp a társadalomtudományok, köztük a demográfia – feladata, hogy a társadalmi jelenségeket és folyamatokat megmagyarázza, ezzel tudományosan megalapozza a döntéseket és stratégiákat, amelyeket a döntéshozók meghoznak a társadalmi-gazdasági fejlődés érdekében” (Trebici 1990: 161)

– írja Trebici a rendszerváltás előtt. Ugyanebben a tanulmányban sérelmezi, hogy 1984-ben megszüntették a CEDOR-t, és a CND-t jó tíz éve nem hívták össze, amely szerinte lehetetlenné teszi a tudományosan megalapozott népesedéspolitikát.

(2) Másrészt a hetvenes évek közepétől – a termékenységi arányszám folyamatos csökkenése közepette – teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy abban az erőterben, amelyben a népesség reprodukciós magatartása alakul, mégsem teljes az állam hatalmi monopóliuma. A születésszámokat – mint azt Kligman leírja – a népesedéspolitikai és a népesség ezzel szembeni „hétköznapi ellenállása” (Scott 1996a, 1996b) együttesen határozta meg. Bár a hatalom valóban állandóan a hálósobákban ólálkodott, a népesség reprodukciós viselkedése mégsem a hatalmi akarattal megfelelően alakult. A román demográfusok szerint ez azt bizonyítja, hogy a termékenységszűkülés – a nyugati szakirodalommal összhangban – tényleg a modernizáció szükségszerű és spontán következménye; azt a népesedéspolitikai konjunkturalisan módosíthatja, de az alapvető trendeket képtelen megváltoztatni:

„[A termékenységszűkülésnek] sok alapvető oka van, amelyeket a demográfiai átmenet, a termékenység elmélete, illetve a családszociológia vizsgál. Nem kétséges, hogy az abortusz 1957-es liberalizálása csak abban az értelemben játszott szerepet, hogy gyorsította a folyamatot, miként az abortuszra vonatkozó 1966-os restriktív rendelet sem tudta megállítani a folyamatot.” (Trebici 1988: 71)

A termékenység fölötti kontroll alatt a nyolcvanas években már többnyire individuális kontrollt értettek. Ghețău 1987-ben úgy vélte, hogy egy egységes európai trend keretében a román népesség saját termékenységét is teljes mértékben ellenőrzése alá vonta (Ghețău 1987). A román demográfusok, azzal párhuzamosan, hogy a modernizáció okozta termékenységszűkülést univerzálisként ismerték fel, az ezt meggátolni igyekvő hatalom racionalitásába vetett hitük is megrendült. Ennek összefüggésében a demográfiai átmenet értelmezésében az autochton modernizációval szemben egyre inkább az európai trendek, illetve a nemzetközi szakirodalomban megjelenő nagy regionális tipológiák értékelték fel.

A román népesedéstudomány referenciarendszerében a demográfiai átmenet elmélete a hetvenes évek végétől/a nyolcvanas évek elejétől egyre inkább az Európán belüli regionális sajátosságokra koncentrálni összehasonlító tanulmányokon keresztül jelent meg. A francia nyelvű irodalomnak kitüntetett szerepe volt, de angolszász referenciák is megjelentek. Coale, Chesnais, illetve Bourgeois-Pichat átfogó, Európára vonatkozó tipológiáiban rendre szerepelt Románia is. A román demográfusok – elsősorban természetesen Trebici és Ghețău – a továbbiakban az ezekkel a szerzőkkel folytatott párbeszédre keresztül, e szerzők tipológiai rendszerében gondolkodva, majd velük vitatkozva értelmezték a romániai demográfiai átmenetet.

Ahogy már érintettük, a demográfiai átmenet általános, ahistorikus narratívájához a tipológiák rendelik hozzá a modernizációs szintek regionális különbségeit. Azt mondhatjuk, hogy a tipológiák töltik fel a modellt történeti és egyben geopolitikai tartalommal. A tipologizálás alapját a következő tényezők képezik:

(1) Mikor kezdődött el a demográfiai átmenet ($T\alpha$)?

(2) Mikor kezdődött el a termékenység csökkenése ($T\beta$)? Mekkora időbeli fáziskülönbség van a mortalitás és a termékenység csökkenése között ($D1$)?

(3) Milyen hosszán tart az átmenet (D)?

(4) Mekkora az átmenet okozta népességnövekedés?

Ezen tényezők alapján határozták meg a fent említett szerzők az Európán belüli regionális típusokat. Ezek (a) az észak-európai, (b) a nyugat-európai, illetve (c) a dél- és kelet-európai

országcsoporthoz. Romániát e tipológiák a harmadik csoportba utalják, kiemelve a demográfiai átmenet jellegzetességét, amely későn kezdődik, és viszonylag rövid ideig tart. Trebici a nyolcvanas években írt átfogó tanulmányában Bourgeois-Pichat-t idézi, aki a következőt mondja:

„Románia olyan példaként lett kiválasztva, ahol a demográfiai átmenet későn kezdődött, és a különböző fázisai nagyon hamar lejátszódtak. A két világháború között a termékenység és a halandóság még nagyon magas értéket mutatott, amely nagymértékben megegyezik a fejlődő országok jelenbeli helyzetével” (idézi Trebici–Ghinoiu 1986: 52).

Ezen értelmezések szerint a demográfiai átmenet Romániában az 1890-es években kezdődött a halandóság csökkenésével, a termékenységszűkülés kezdete pedig a második világháború utánra tehető. Ezzel a jellemzéssel a román demográfusok a kilencvenes évek közepéig alapvetően egyetértettek. Konszenzus volt abban is, hogy a halandóság és a születésszám csökkenése a két világháború között igen lassú volt, és ez csak a második világháború után, a kommunista modernizáció hatására gyorsult fel.

Lényeges, hogy amikor a tanulmányok a demográfiai átmenetet beindító modernizációs folyamatokról beszélnek, ez alatt a második világháború után történeteket értik. Trebici szerint a termékenység csökkenését a kollektivizálás, az intenzív iparosítás és az általuk kiváltott nagyfokú urbanizáció és migráció indította be. Gail Kligman, aki az 1998-ban angol nyelven megjelent könyvében a kilencvenes évek első felében (tehát a demográfiai átmenet korszakolásában bekövetkezett fordulat előtt) gyűjtött anyagot, eszerint értelmezte azt (Kligman 2000: 55–57).²³ Kligman modernizációs narratívája megegyezett azzal, amit a román demográfusok a nyolcvanas években mondtak. Ezekhez az írásokhoz hasonlóan azt hangsúlyozza, hogy a háború előtt a modernizációs folyamat urbánus szigetekre korlátozódott, míg a lakosság többségét (közel 80 százalékát) kitevő vidéki lakosságot nem nagyon érintette. Elemzésében az hangsúlyozódik, hogy Románia a két világháború között, illetve a kommunista modernizációs kísérlet kezdetén alapvetően elmaradott agrárország volt, a modernizációs folyamatok pedig – legalábbis a túlnyomó többséget képező vidéki lakosság életében – valójában csak a második világháborút követően indulnak be. Az értelmezés, amely abból indul ki, hogy bár léteztek modernizált, urbánus szigetek, ám az ország nagyrészt elmaradott volt, megegyezik a múlt rendszer modernizációs narratívájával. A demográfiai átmenet tárgyalása itt alapvetően a kommunista modernizáció által kiváltott folyamatok elemzését jelenti.

A TIPOLOGIÁK ÁTRAJZOLÁSA. ERDÉLY ÉS REGÁT

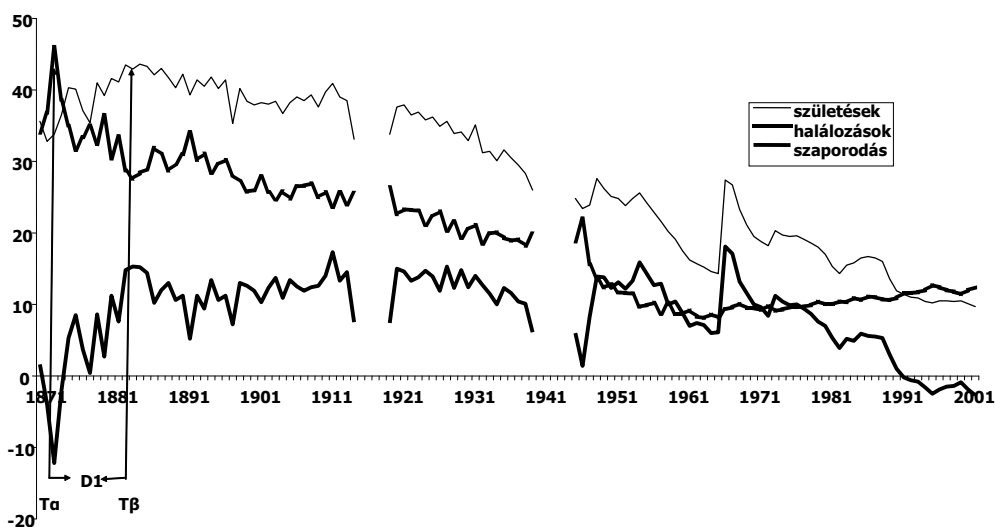
A kilencvenes évek közepéig a demográfiai átmenet leírásakor a kommunista modernizáció előtti periódusra kevés hangsúly került, amelyben az országot érintő területi változásokkal összefüggő adathiány is szerepet játszott (Ghețau 1997; Mureșan 2000). A kilencvenes évek második felében azonban Ghețau tanulmánya nyomán markáns váltás zajlott le (Ghețau 1997). A demográfus rekonstrukciója nyomán az adatsorok „visszafele kiterjedtek”, a demográfiai átmenet kezdetei pedig korábbra helyeződtek. A tanulmányt követően a román demográfus szakmában konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy az ország helyét a Chesnais-, Bourgeois-

²³ Magam a román fordítást használtam, így az oldalszámra való hivatkozások ehhez a kiadványhoz kapcsolódnak.

Pichat- vagy a Coale-féle tipológiákhoz képest át kell gondolni.

Technikai-módszertani szinten a probléma abból adódott, hogy míg a bukaresti statisztikai hivatal által szolgáltatott adatok mindig az ország éppen aktuális területére vonatkoztak, a demográfusok hajlamosak voltak azokat az ország jelenlegi területére vetíteni. Trebici például az 1918 előtti Ó-Romániára, az 1918–1940 közötti Nagy-Romániára és az 1945 utáni Romániára vonatkozó adatsorokat minden átalakítás nélkül tette egymás mellé (vö. Trebici–Ghinoiu 1986). Ghețău kimutatta, hogy a korábban említett szerzők, Chesnais, Bourgeois-Pichat és Coale hasonlóképpen jártak el. Ghețău ezzel szemben 1997-ben határozottan foglalt állást amellyel, hogy az elemzést az ország jelenlegi területére átszámított adatokra kell alapozni. Románia ezen átmenettípusok közötti átmozgása az erdélyi és regáti adatok aggregálásán keresztül volt lehetséges.

2. ábra: A demográfiai átmenet Romániában, Ghețău 1997-es tanulmánya alapján

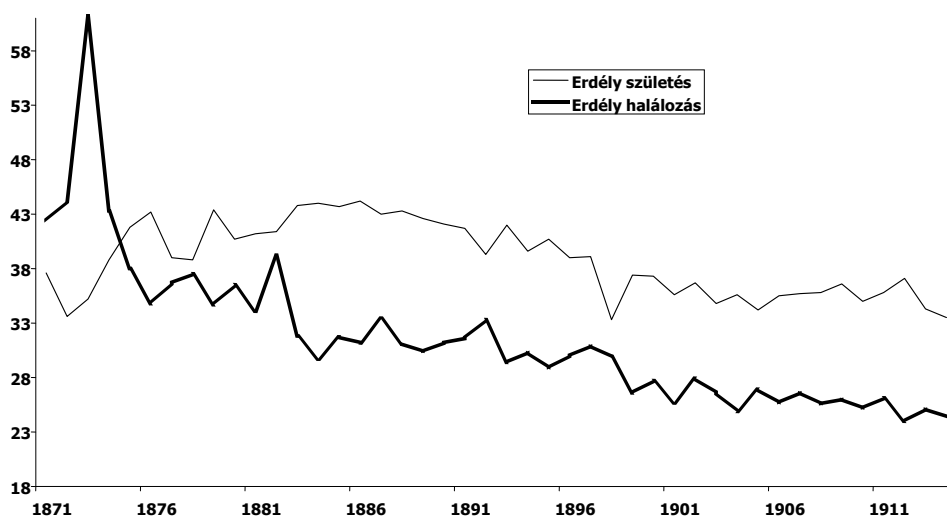
Forrás: Ghețău 1997: 29–32

(1) *Halandóság*. Ghețău szerint a halandóság csökkenésével induló demográfiai átmenet kezdete az 1870-es évek első felére (esetleg ezt megelőző időpontra) tehető. Ha az aggregált adatokat a mai Románia területére vetítjük ki (az 1992 utáni periódust és a háborús éveket kivéve), azt látjuk, hogy az 1875-ös év volt az utolsó, amikor az elhalálozások száma meghaladta az élveszületéseket. Ghețău erre alapoz, amikor az 1870-es évek első felére teszi a demográfiai átmenet kezdetét. Az általa közölt adatok alapján készített 2. ábrán látható, hogy az 1873-as halandósági csúcsot az akkori Magyarországon végigsöprő – és Erdélyt is jelentős mértékben érintő –, 1872–1874 közötti, minden addiginál súlyosabb kolerajárvány okozta. Ennek halálos áldozatait Keleti Károly, a KSH akkori elnöke 350 000 főre becsülte (Andorka 2001: 312). A járvány az Ókirályságot nem érintette. Ha az 1873-as – a kolerajárványnak tulajdonítható – halandósági csúcsához viszonyítunk, akkor az évtized második felétől valóban valamiféle

csökkenés rajzolódik ki.²⁴ A halandósági arányszám tekintetében azonban – a kolerajárványt nem számítva – Erdély és a Regát között a XIX. század utolsó negyedében nem volt jelentős eltérés (fáziskülönbség).

(2) *A születésszámok és a termékenység* vonatkozásában viszont az erdélyi adatok figyelembevétele tényleg jelentős módosulást okoz, mivel ebben a vonatkozásban az Erdély és Regát közötti fáziskülönbség egyértelmű. Erdélyben a születési arányszám az 1890-es évek elejétől – gyakorlatilag a halandósággal párhuzamosan – kezdett csökkenni, míg az Ókirályságban az első világháború előtt nem beszélhetünk csökkenésről. A születési arányszámok Erdélyben az 1880-as évek végéig meghaladták a regáti értéket, amely a század utolsó évtizedében változott meg. Az aggregált adatok alapján – a csökkenő tendenciát mutató erdélyi és a változatlan regáti adatok mellett – az 1890-es évektől a születésszámok enyhe csökkenése figyelhető meg.

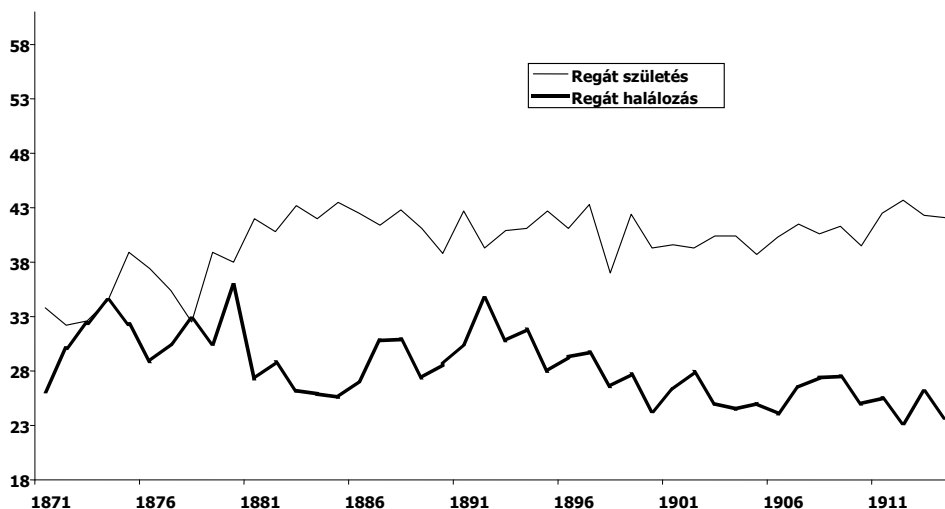
3. ábra: A születési és halálozási arányszámok Erdélyben 1871–1914 között

Forrás: Ghețău 1997

24 Más kérdés, hogy tekinthetjük-e egy tipikusan átmenet előtti halandósági válság évét az átmenet kezdetének, amikor a halandóság évenkénti ingadozása csak később, a XIX. század utolsó évtizedében kezdett csökkenni.

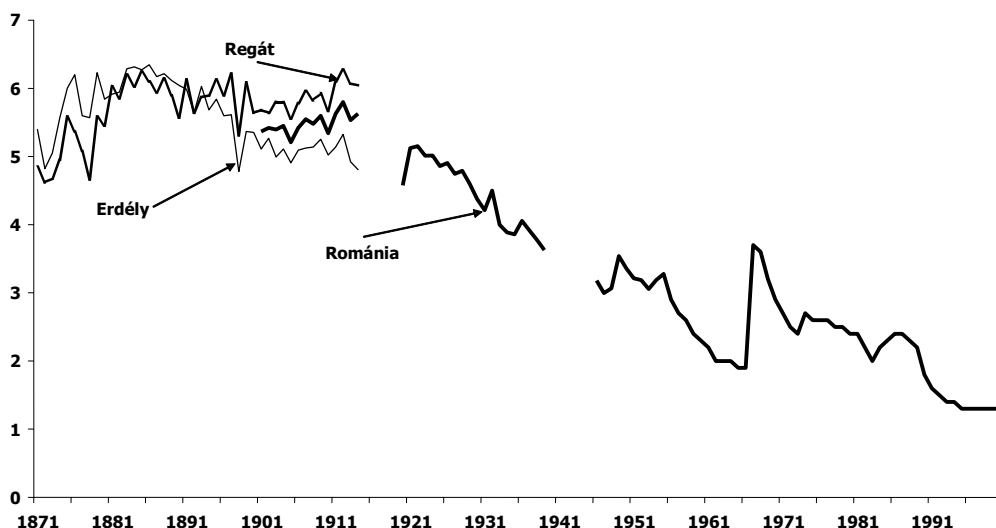
4. ábra: A születési és halálozási arányszámok a Regátban 1871–1914 között

Forrás: Ghețau 1997

Vasile Ghețau kiszámította a teljes termékenységi arányszámokat (TFR) is. A 3. ábrán látható, hogy Ghețau Erdélyben a XIX. század nyolcvanas évtizedeire 6 fölérté TFR értékhez jutott, amely a XX. század első évtizedére 5 körülire csökkent. Az Ókirályságot még a második világháborút megelőző időszakban is 6 fölérté érték jellemezte. Ghețau amellet, hogy a termékenységsökkenést korábbra helyezte, a termékenység átmenetet megelőző szintjét a korábbinál magasabbra becsülte.

5. ábra: A termékenység (TFR) alakulása Romániában 1900–2001 között

Forrás: Ghețau 1997

A demográfiai átmenet újraértelmezése és Románia területi tipológiákon belüli helyének újragondolása a diszciplína belső nézőpontjából új adatsorok előállításaként jelent meg. Más szóval a demográfia diszciplináris szabályaiból következően a demográfiai átmenet új értelmezése (is) az *idősorok és mutatók nyelvén* fogalmazódott meg. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a demográfiai átmenet újabb átalakulása nem választható el attól, ahogy a román értelmiség a kilencvenes években egy tágabb szövegkörnyezetben a történeti narratívákat újraértelmezte. Románia a demográfiai tipológiákon belül olyan körülmények között kapott új helyet, amikor a román szellemi elit számára egy új *modernizációs konszenzus* kialakítása és Románia geopolitikai átpozicionálása volt a tét.

A kilencvenes években az új modernizációs konszenzus szükségességét hirdető egyik fő értelmiségi ideológus Lucian Boia volt. A történész ennek kialakításában – lévén, hogy a Ceaușescu-féle nacionalista kultúrpolitika a rendszer legitimitását a történeti retorika segítségével támasztotta alá – a történelem újragondolásának szánt központi szerepet. Programja szerint a történettudomány fő feladata a román szellemi élet „européerré” tétele (modernizálása és demokratizálása), amelynek eszköze az antidemokratikus történeti mítoszok partvonalon kívülre helyezése. A demográfia természetesen nem mítoszokkal foglalkozik, viszont a demográfiai átmenet kapcsán modernizációs narratívát mesél. Ezen a szinten Boia, miközben a Ceaușescu-féle nemzeti-kommunista modernizációs kísérlettől akart elhatárolódni, a román modernizáció kezdeteit a távolabbi múltba helyezte (Boia 1997). Szerinte Románia modernizációs története a XIX. század elején kezdődött. Ekkor jelent meg az egykori fejedelemségekben a nyugatosodásként felfogott modernizáció igénye, vagy, amint Boia fogalmaz, az a vágy, hogy a *fejedelemségek belépjenek Európába*. Szerinte a modernizációs folyamat hordozója kezdetben az arisztokrácia, a nagybojári réteg volt.²⁵ Ebből a közegeből terjedt szét más társadalmi osztályok fele. Az igazi nekilendülést a fejedelemségek egyesülése (1859), majd az Oszmán Birodalomtól való függetlenség elnyerése (1877) hozta meg, újabb nekilendülést pedig Nagy-Románia megteremtése eredményezett. A harmincas évektől azonban olyan elképzelések és kísérletek láttak napvilágot, mint a királyi diktatúra korporativizmusa, a vasgárdista kísérlet, majd Antonescu diktatúrája, amelyek Boia szerint már eltértek a domináns nyugati mintától.²⁶ Ettől a mintától a kommunista modernizáció távolította el véglegesen Romániát. Boia meglehetősen kategorikusan kijelenti, hogy a kilencvenes években Románia ugyanott tart, ahol a XIX. században, *újra be kell lépnie Európába*. Ez utóbbi imperatívuszt – egy képzeletbeli és egységes nyugati modellhez való adaptáció igénylését – tekinti Boia a modernizációs konszenzus szükséges alapjának. Egyben kimondja, hogy a történelemtudomány feladata, hogy e konszenzust szolgálja, vagyis hogy szervesítse Románia nyugati orientációját. Ebben pedig – az antidemokratikus mítoszok törlésén kívül – az olyan narratív technikák is segítenek, amelyek Románia új – nyugati mintakövetésként felfogott – modernizációtörténetébe a kommunista rendszer előtti periódusokat integrálni tudják. Boia egy helyen maga jelenti ki, hogy aki a közelmúlttal szakítani akar, az a régmúlt fele nyúl.

A demográfia és a népesedéstörténet természetesen nem vallja magáénak Lucian Boia meglehetősen szélsőséges episztemológiai pozícióját – ahol a történészi munka gyakorlatilag felváltatlan politizálódik –, hanem diszciplináris krédójából eredően az ellenkező (pozitivist)

25 Ezzel szakít a korábbi marxista szemlélettel, amely a modernizáció (kapitalista fejlődés) csírát a polgárság háza táján kereste.

26 Boia például a királyi diktatúra korporativizmusát a nyugati modelltől való elhajlásként értékeli, az pedig, hogy milyen kontextusban és milyen korabeli (nyugat-európai) mintákhoz köthetően alakult ki, nem érdekli.

végletet képviseli. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a demográfusok a Boia által javasolt szemléletmóddal megegyező irányba mozdultak el a demográfiai átmenet értelmezésében.

Amikor a kilencvenes évek közepétől a román demográfusok az átmenet kapcsán a halandóság és különösképp a termékenység csökkenését kiváltó modernizációs folyamatokról beszéltek, ez alatt a XIX. század második felében Ó-Romániában történeteket értettek. Érdemes kiemelni, hogy Ó-Romániában a termékenység a XIX. században Ghețau elemzése szerint sem csökkent. Vagyis az alábbi modernizációs elbeszélésnek – lévén, hogy nem arra a periódusra/földrajzi helyre vonatkozik, ahol a termékenység csökkenni kezdett – sokkal inkább illusztratív, mint magyarázó szerepe van:

„Az olvasó számára hasznosnak bizonyulhat néhány vázlatos megjegyzés azzal a gazdasági-társadalmi kontextussal kapcsolatban, amelyben a román termékenység a csökkenés évszázados útjára lépett [...] A Modern Román Állam megteremtése [1859 – K. T.] és az 1918-as Nagy Nemzeti Egyesülés közötti periódust Hurezeanu és Constantinescu a következőképpen jellemzik: »Társadalmi és gazdasági téren a felhalmozás és a minőségbeli változás korszaka volt, politikai-intézményi téren az alapvető megújulás, a nemzeti élet terén a felhalmozás. A változás lényegét a román társadalom modernizációja, a modern román civilizáció megteremtése jelentette.« Egy sor, a mezőgazdasági termelés, az ipar és a szállítás fejlődésére, a monetáris és a bankrendszer kiépülésére, a belső piac és bizonyos intézmények megteremtésére (Polgárjogi Törvénykönyv 1865, Kereskedelmi Törvény 1875, vámrendszer 1886) vonatkozó adat – amelyeket a szerzők szolgáltatnak – igazolja a XIX. század második felének társadalmi és gazdasági fejlődését. Társadalmi téren a fizetett munka jelentős térnyerése emelhető ki. Constantinescu szerint 1900-ban 800-900 ezer mezőgazdasági és 300 ezer ipari munkással számolhatunk. Mindezek a változások, amelyek a XIX. század második felében játszódtak le, a román társadalom modernizációjának alkotóelemei, amely a termékenység csökkenésének kétségtelen okozója.” (Ghețau 1997: 12)

Ghețau – az erdélyi és regáti adatokat aggregálva – átrajzolta a román népesedéstudományban a demográfiai átmenet kezdetéről élő képet. Ezzel a szerző az átmenettipológiákban új helyet jelölt ki Románia számára.

DEMOGRÁFIA ÉS ETNOGRÁFIA: A TRADICIONÁLIS ROMÁN REPRODUKTÍV MODELL

A paraszti születéskorlátozás kérdése a két világháború közötti román népesedési irodalomban sem volt ismeretlen,²⁷ de nem jelent meg olyan erős toposzként, mint magyar nyelvterületen. Ebben természetesen annak is szerepe volt, hogy a két világháború között Romániában a születési együtthatók magasabbak voltak, mint Magyarországon. Az azonban nem igaz, hogy a magyar parasztokkal szemben a román parasztok – pontosabban bizonyos román paraszti közösségek – ne ismertek és ne alkalmaztak volna különféle születéskorlátozó technikákat már az átmenet kezdetén vagy azt megelőzően.²⁸

27 Ebben a vonatkozásban a bukaresti iskola harmincas években végzett, bánsági falukutatósaira utalhatunk.

28 Az 1900–1910 közötti adatokat megvizsgálva, amelyek a demográfiai átmenet egy kezdeti fázisának állapotait rögzítik, láthatjuk, hogy Erdélyen belül a termékenységi magatartás különbségei nem estek egybe az etnikai határokkal. A nyers arányszámokat falu és községsoros bontásban lásd (Rotariu et al. 2005). Paul Demeny (1988), a történeti

Romániában a parasztság reprodukciós magatartására vonatkozó diskurzív panelek a demográfia intézményesedését követően kristályosodtak ki, egyfelől a demográfiai átmenet elméletének, másfelől a Ceaușescu-rendszer népesedéspolitikájának kontextusában, a korabeli csökkenő termékenységgel jellemezhető reproduktív magatartás ellenpontjaiként. A tradicionális román reproduktív modell konstrukciója ugyanakkor paradox módon a múlt rendszer modernizációs teleológiájában kapott helyet. A *tradíció* fele való fordulást, a népi kultúra és a demográfia összefüggését a Trebici és Ghinoiu (1986) által jegyzett *Demografie și etnografie* (Demográfia és etnográfia) című kötet elemzése nyomán próbálom felvázolni. A kötet – már címében is – világosan jelzi, hogy a rendszer „tradicionalizmusának” a népesedéspolitika terén is jelentősége volt.

Trebici írása a néprajz és a demográfiai közös kutatási felületéről beszél. Megfogalmazása szerint a demográfia mindegy meghívja a néprajzot a közös vizsgálódásra, ebben azonban a néprajznak alárendelt szerepet szán: feladata, hogy szállítsa a népi kultúra egy olyan esszencializált és idealizált konstrukcióját, amelyre a *tradicionális román reprodukciós modell* felépíthető. Ennek az idealizált képnek központi eleme a *román nép évszázados natalizmusa*, a gyerekek iránti szeretete:

„A család iránti messzemenő elkötelezettségre, a gyermekek iránti szeretetre és az emberi személyiséget eltöltő erkölcsi erények tiszteletére épülő román kulturális modell erőteljes vitalitását kell kiemelnünk. Végző soron tanulmányunk a demográfia és a néprajz tudományos eszközeivel e modell jelentőségére világít rá, ezzel a humánus, illetve az egyén, a család, az egész nép, nemzetünk fejlődése iránti elkötelezettségének üzenetét továbbítja.” (Trebici–Ghinoiu 1986: 11)

A sok gyermek nem a „tudatlan véletlenre hagyatkozás”, hanem a tudatos családtervezés és a román nép fennmaradása iránt tanúsított felelősségvállalás eredménye (Trebici–Ghinoiu 1986: 23). Az idealizált falukép mellett, ahol a gyermek és az öregek iránti féltő gondoskodás dominál, érdekes az, ahogy a tanulmány a demográfiai eseményekkel kapcsolatos népi tudást tételezi. Az ötvenes évek szigorú tradícióellenessége után felértékelődnek a népi gyógymódok, a népi nőgyógyászat (sic!) (Trebici–Ghinoiu 1986: 21), mi több, a „halálhoz való népi viszonyulás” is.²⁹

Niedermüller Péter arra hívja fel a figyelmünket, hogy a néprajz és a hatalmi ideológia között mindig is létezett egyfajta kölcsönhatás. A néprajz a múltba vetítve

„mintegy »előrajzolta« az uralkodó értékek számára szükséges tudományos koncepciókat; a hatalom pedig különböző módokon jelezte az előrerajzolandó képek kontúrjait, illetve azok felhasználhatóságát, ideológiai értékét.” (Niedermüller 1994: 93)

A néprajznak hasonló szerepe van a mi esetünkben is, a magát *tudomány és társadalompolitikai cselekvés között* láttató demográfia (Trebici 1988) pedig egyfajta közvetítő szerepet vállal. Trebici világosan meg is fogalmazza, hogy a múltba vetített „nemzeti sajátosságoknak” (specifical național), „a román nép nemzeti tulajdonságainak” (trăsăturile naționale ale poporului român) a feltárása, amit a néprajz feladatként megjelöl, nem valamiféle tudományos öncél:

Magyarország területéről származó, XIX. század végi statisztikai adatokat felhasználva, a Dél-Dunántúl református népességén kívül két kiemelkedően alacsony termékenységű paraszti csoportot talált, nevezetesen a bánsági svábokat, illetve Hunyad és Krassó-Szörény megyék román parasztjait.

29 Trebici a néprajzot azzal is megbízná, hogy a hosszú élet titkát felfedezze, ugyanis, mint mondja, a legtöbb száz év fölötti állampolgár falun él, majd hosszasan idézi a 150-160 éves falusiakról szóló történeti beszámolókat.

„Természetesen az a reprodukzív modell, amely a tradicionális kulturális modell egyik alakváltozatát képviseli, társadalmunk általános modernizációja következtében változik és változni fog. [...] Ezek elmélyült tanulmányozása nélkül azonban lehetetlen megérteni jelenünk demográfiai tendenciáit. És nem ez az egyetlen ok. Egy optimális demográfiai egyensúly megvalósításában – amely szociál- és népesedéspolitikánk központi célkitűzése – a tradicionális modell pozitív jegyeinek egy összefüggő oktatási-nevelési folyamaton keresztül történő kultiválása jelentős szerepet játszhat. Azokról az értékekről beszélünk, amelyek a román nép történelmi fennmaradását biztosító morális kódot alkották.” (Trebici–Ghinoiu, 1986: 24).

MODERNIZÁCIÓ ÉS HOMOGENIZÁCIÓ

Niedermüller Péter szerint a hatalom a néprajztudományt általában egy „konzervatív-reakciós” ideológiai konstrukcióba illesztette,

„amely állandóan valami »éppen valami eltűnőt« akart megmenteni. Mindig akkor használta fel a hatalom, amikor a társadalmat a változásokkal szemben – szimbolikus eszközökkel – immunizálni akarta; amikor a hagyományt, az »áthagyományozott normákat« a társadalmi gondolkodás megmerevítésére, a társadalmi mentalitás változásainak feltartóztatására kívánta felhasználni.” (Niedermüller 1994: 93)

Esetünkben a néprajz, illetve a tradíció szerepe csak részben értelmezhető így. Ceaușescu hatalomra kerülése kétségkívül magával hozott egyfajta konzervatív fordulatot, más szempontból azonban ez a konzervativizmus éppen a társadalmi változás forradalmasítását szolgálta. Ezért úgy véljük, hogy a folyamatok megértése nem lehetséges a *tradíció* versus *modernizáció* (társadalmi változás) fogalmak dichotomizálásán keresztül. A folyamat lényege ugyanis éppen az, hogy a népesedéspolitikán keresztül az etnográfia eszközeit is felhasználva megkonstruált tradíció a modernizációs teleológiába épült be.

Trebici könyve alapján azt mondhatjuk, hogy a *nemzeti homogenizáció* kifejezésnek az alapjelentése is egyfajta, a *tradíciót* magába építő modernizációelképzeléshez kapcsolódott.³⁰ Mint már érintettük, Trebici a kibernetikai metaforára épülő tanulmányában kiemelte, hogy a társadalmi rendszerként értelmezett országos népesedés területi és társalmi ismérvek alapján elkülönülő alrendszerekre bomlik, illetve tágabb rendszerekbe tagolódik be (Trebici 1978). Trebici szerint ebben a hierarchikus struktúrában a nemzetállami szint élvez prioritást, mivel – a népesedéspolitikán keresztül – erről a szintről képzelhető el a népesedési folyamatok irányítása. A rendszerként elképzelt népesedési folyamatokat kulturálisan determinált modellek irányítják. Az országos rendszeren belül vannak regionális, településtípus szerinti stb. alrendszerek, amelyek mögött eltérő kulturális modellek állnak. A nemzeti homogenizáció kifejezés alatt Trebici a kulturális modellek és rajtuk keresztül a demográfiai viselkedés egységesülését/összeolvadását érti. Ennek az egységesülésnek a kiváltó okai a spontán társadalmi folyamatok, illetve a (népesedés)politikai intézkedések.

30 Vagyis a fogalom elsődlegesen nem a nemzeti/etnikai kisebbségek és a többség viszonyát volt hivatott leírni, ahogy az a magyar nyelvű jelenkortörténeti irodalomban gyakran megjelenik.

Az országos szint alatti elkülönülő kulturális modellek közül Trebici-nél (is) kiemelt a falu–város törésvonal. A falu–város dichotómiája, a falusi és városi Románia kettőssége mind a két világháború között, mind a második világháború után a román modernizációértelmezés kulcsa volt. Mint érintettük, a múlt rendszerbeli modernizációértelmezések szerint a második világháborút megelőzően Románia dominánsan agrárország volt, a modernizáció pedig urbánus szigetekre korlátozódott. A második világháború után a modernizációs folyamat (urbanizáció, iparosítás, falu–város irányú migráció) eredményeként a városi (modern) Románia teret nyert a falusi (tradicionális) Románia rovására. Ennek a mennyiségi szemléletnek (amelyben egyértelmű, hogy a változások nyomán a falu egyoldalúan a városhoz hasonul), a világháború utáni román társadalomtudományos gondolkodásban kulcsszerepe volt. Ehhez a „magától értetődő” modernizációs narratívához képest a homogenizációs modell – amit a Ceaușescu-rendszer mintegy alternatívaként propagált – valójában másodlagos volt. A „magától értetődőhöz” képest mindig is ideológia maradt.

Trebici kérdése az, hogy milyen modell szerint alakul a városokba áramló falusaik, illetve a falusi tömegek által felduzzasztott városok reprodukzív magatartása. Az első variáns – amely a domináns modernizációs diskurzusnak és mellesleg a demográfiai átmenet elméletének is megfelel –, hogy a beköltözők fokozatosan átveszik a városi népesség reprodukciós viselkedését. A *homogenizáció* ideológiája ezzel szemben egy olyan hibridet támogat, amelyben a falvakkal társított pozitív értékek is helyet kapnak:

„Egy újabb írásában Ilie Bădescu³¹ kiemeli, hogy a parasztság társadalomlélektanának két egymást kiegészítő oldala a kooperációkészség és a vendégszeretet, amit a tolerancia és a nagylelkűség egészít ki. A városi népességet jellemző és az individualizmus következményeként kialakuló egoizmussal szemben a falut »közösségi személyiségnek« (*personalitate comunitară*) tekinthetjük, amelyben a közösségi jog, a szokásrend és a hagyomány alkotta normatív rendszer élesen különbözik a várositól. [...] Ma lassanként kiépül és megszilárdul a szocialista társadalom új kulturális modellje, amelynek keretén belül a paraszti kultúra egyes elemei – köztük a házasság, a család és az anyaság iránti elkötelezettség által jellemezhető demográfiai modell – tovább fognak élni, amit a jövőbeli demográfiai tendenciák becslése során kiemelten figyelembe kell vennünk.” (Trebici–Ghinoiu 1986: 170–171)

Trebici (és Bădescu) a falvaknak tulajdonított pozitív értékvilágot valójában a városi jelenségként láttatott individualizmussal állította szembe. Az individualizmus jelentéstartománya itt egyértelműen negatív, a szerzők egyéni önzést, a közösségi célok hiányát értették alatta, és a rendszer népesedési propagandájával összhangban a termékenységszökkenés fő okát látták benne. Ebből – a kommunista rendszerekre általában jellemző perspektívából – a hétköznapi cselekvések ésszerűsége rövidlátó, kispolgári számításnak, egoizmusnak minősül, amit a „modernitás tradicionalitásával” kell semlegesíteni.

31 Ilie Bădescu szociológus jelenleg a Román Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatója, a Bukaresti Egyetem Szociológia Tanszékének vezetője. A nevéhez fűződik a Ceaușescu-rendszer autochton modernizációs ideológiájában kulcsszerepet játszó protokronizmus kidolgozása. A rendszerváltást követően újraszerveződő szociológiai mezőn belül az ultranacionalista tábor emblematikus figurája.

SZAKIRODALOM

ANDORKA Rudolf

2001 *Gyermek, család, történelem*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég

ARNASON, Johann P.

2000 Communism and Modernity. *Daedalus* 1 (Winter), 61–90.

BOIA, Lucian

1997 *Istorie și mit în conștiința românească*. București, Humanitas

BOKOR Zsuzsa

2005 Promiszkus úrinőből futóbárcás, futóbárcából hivatásos prostituált. Technikák a prostituáltak marginalizálására és a nemzeti térből való kizárására *Regio* 3, 47–66.

BOTTOMI, Stefano

2005 A sztálini „kis Magyarország” megalakítása. In: BÁRDI Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda, Pro-Print, 307–354.

BUCUR, Maria

2005 *Eugenie și modernizare în România interbelică*. Iași, Polirom

DEMENY, Paul

1988 Social Science and Population Policy. *Population and Development Review*, Vol. 14., No. 3., 451–479.

FOUCAULT, Michel

1992 Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. *Világosság* 1, 45–53.

FOUCAULT, Michel

1996 *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest, Atlantisz

GAGYI József

2004 Centralizációs kísérlet az ötvenes években. Hatalom, értelmiségiek, társadalom a Magyar Autonóm Tartományban. *Látó* 7. <http://epa.oszk.hu/00300/00384/00018/24.html> letöltés időpontja 2008. szeptember 18.

2005a A szocialista modernizáció kezdetei Románia egy elmaradott régiójában. Hatalom, szakértelem, átalakulás. In: BÁRDI Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda, Pro-Print, 445–477.

2005b Tata és társai. A második világháború utáni hatalmváltás, az új vezetők és a közösség egy székelyföldi faluban. In: BÁRDI Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda, Pro-Print, 17–64.

GHETĂU, Vasile

1978 Speranța de viață a populației din România. *Viitorul Social* 2, 142–152.

1981 O abrodare longitudinală a fertilității din România. *Viitorul Social* 1, 102–117.

1987 Fertilitatea unor generații feminine în România. *Viitorul Social* 6, 548–557.

- 1997 *Evoluția fertilității în România. De la transversal la longitudinal*. București: Centrul de documentare economică
- GUSTI, Dimitrie
1976 [1938] *A szociológiai monográfia*. Bukarest, Kriterion
- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György
1998 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris
- KLIGMAN, Gail
2000 *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. București, Humanitas
- KUCZI Tibor
1992 Szociológia, ideológia, közbeszéd. In: KUCZI Tibor – BECSKEHÁZI Attila (szerk.): *Valóság '70*. Budapest, Scientia Humana, 9–113.
- LIVI-BACCI, Massimo
1999 *A világ népességének története*. Budapest, Osiris
- LŐRINCZ D. József
2002 A társadalomtudományok helyzete Romániában 1989 után. In: KOVÁCS Éva (szerk.): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában?* Budapest, Teleki László Alapítvány, 109–118.
- MACFARLANE, Alan
1993 *Az angol individualizmus eredete*. Budapest, Századvég – Hajnal István Kör
- MUREȘAN, Cornelia
2000 *Evoluția demografică a României. Tendințe vechi, schimbări recente, perspective (1870–2030)*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană
- NIEDERMÜLLER Péter
1994 Paradigmák és esélyek. Avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika* 13–14, 87–129.
- NOVÁK Zoltán
2005. A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és szerveződése. In: BÁRDI Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda, Pro-Print, 380–398.
- OLÁH Sándor
2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print
- 2005 Kivizsgálás. Egy zűrzavaros történet álnok szereplőkkel. In: BÁRDI Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda, Pro-Print, 287–305.

ROTARIU, Traian – SEMENIUC, Maria – MEZEI Elemér

2005 *Mișcarea naturală a populației între 1901 1910. Transilvania*. Cluj-Napoca, Presa Univeritară Clujeană

SCOTT, James

1996a Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 23–24, 109–130.

1996b Erős-e a hamis tudat? *Replika* 23–24, 81–108.

STLOUKAL, Libor

2001 A közép-és kelet-európai „abortusz kultúra” megértése. *Regio* 1, 140–162.

THOMAS, Willam I. – ZNANIECKI, Florian: 2002 *A lengyel paraszt Európában és Amerikában. I. kötet*. Budapest: Új Mandátum

TREBICI, Vladimir

1966 Demografia și statistica demografică. *Revista de Statistică* 6.

1978 Tranziția demografică în România. *Viitorul Social* 2, 335–344.

1981 Dezvoltarea demografiei ca știință în România. *Viitorul Social* 4, 651–666.

1988 Demografia între știință și acțiune socială. *Viitorul Social* 1, 69–74.

1989 Demografia între istorie și sociologie. *Viitorul Social* 1, 44–55.

1990 Demografia românească. *Sociologia Românească*. 1–2, 161–170.

1996. *Experta et selecta. Academicianul la vârsta de 80 ani*. București, Editura Enciclopedică

TREBICI, Vladimir – GHINOIU, Ion

1986 *Demografie și etnografie*. București, Editura Științifică și Enciclopedică, <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=609>, letöltés időpontja 2008. szeptember 18.

TURAI Tünde

2003 A családszerkezet változása a szocializmus éveiben a Szilágyságban. *Erdélyi Társadalom* 1, 85–101.

VERDERY, Katherine

2001 A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem és nemzet napjaink Kelet-Európájában. *Regio* 2, 3–40.